

Vidurio
Lietuva
VIII - XII a.

Mindaugas Bertausius

Vidurio Lietuva VIII - XII a.

Mindaugas Bertasius

*Lietuvos
tūkstantmečio
programos
leidinys*

Radinių piešiniai Virginijos RIDIKAITĖS-LAUŽADIENĖS
Brėžiniai, planai, diagramos Mindaugo BERTAŠIAUS
Nuotraukos Kastyčio LAUŽADŽIO

TURINYS

ĮVADAS	5
ISTORIOGRAFIJA	11
KLIMATO IR DIRVOŽEMIŲ YPATYBĖS	16
VIDURIO LIETUVA ROMĖNIŠKŲJU IR TAUTŲ KRAUSTYMOŠI LAIKOTARPIU (II – VII amžiai)	21
KRAŠTO APGYVENDINIMAS VIKINGŲ LAIKOTARPIU. VIII–XII amžiai: paminklų grupės, išplitimas, dydžiai	49
MIRUSIŲJŲ DEGINIMO PAPROČIO YPATYBĖS VIDURIO LIETUVOJE	67
GRUPINIAI DEGINTINIAI KAPAI	80
INDIVIDUALIŲ DEGINTINIŲ KAPŲ FORMOS IR ANALOGIJOS.	97
DEGINTINIŲ KAPŲ RADINIAI, KAPŲ DATAVIMAS. Gyventojų populiacijos raida	130
ŽIRGŲ KAPAI, PROBLEMOS, INTERPRETACIJA	169
VIDURIO LIETUVA IR BALTIJOS REGIONAS	206
VIDURIO LIETUVA IR VALSTYBĖS PRIEŠISTORĖS KLAUSIMAS	213
Priedai	222
Zusammenfassung	227
Sutrumpinimų paaiškinimai	242
Literatūros sąrašas	243
Archyviniai dokumentai	264
Vietovardžiai	265

ĮVADAS

Šis darbas skirtas Vidurio Lietuvos regiono priešistorės klausimams tyrinėti.

Keistai skambėtų, jei tai pavadintume Kauno, užimančio centrinę vietą regione, istorija. Žinome, kad Kaunas pirmą kartą minimas 1361 metais, Vygando Marburgiečio kronikoje, puolant Kauno pilį. Tiesa, yra dar legendinė dalis, kuri Kauną atranda X amžiuje, ir miglotos užuominos arabų geografo al-Idrisi šaltiniuose XI a. Nepaisant to, miesto atsiradimo nusistovėjusi data – 1361 metai – nekvestionuojama (kol kas).

Žinoma, anksčiau čia nebuvo tuščia vieta ir neapgyventas kraštas. Visą praeitį išraiškingai liudija archeologinis paveldas. Daugiausia laidojimo paminklai – senkapiai, kapinynai ir pilkapynai, taip pat buvusios pilys su papildų gyvenvietėmis ir įtvirtinimais – piliakalniai ir kaimavietės. Ir gausūs dirbiniai – papuošalai, ginklai, buities daiktai. Pagaliau – įvairiausi papročiai ir įpročiai, tradicijų kaita; gyventojų gausa ir judrumas, jų kasdienybė su vargais, ligomis, gimimu ir mirtimi.

Jie gyveno čia, Lietuvos didžiųjų upių santakoje, kūrė savitą pasaulį, kurį mes pažįstame per archeologines atodangas. Kauno apylinkėse aptinkami laidojimo paminklai formuoja savitą Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų kultūrą.

Paskutiniųjų poros dešimtmečių laikotarpyje archeologų darbuose nusistovėjo sąvoka Centrinė Lietuva ar Vidurio Lietuva šio krašto priešistorės kultūrai apibrėžti. Tai Kauno kraštas, Kauno apylinkės. Pirmiausia ir ryškiausiai ji buvo panaudota nusakant senojo geležies amžiaus laikotarpio paminklus (t.y. I – IV a.), tačiau vėlesniems periodams tyrinėtojai nėra labai linkę taikyti šio termino. Bene aiškiausiai Vidurio Lietuva apibrėžta A. Tautavičiaus darbe (Tautavičius 1977). Anksčiau buvo galvota, kad čia atrandami kultūrai būdingi paminklai yra žemaičių palikimas (C. Engel'is /C. Engel/, M. Alseikaitė-Gimbutienė), dabar įsivyrąja nuomonė, kad juos paliko XIII-XIV a. istoriniuose šaltiniuose minimi aukštaičiai. Tiesa, nėra vieningos nuomonės, kokią teritoriją buvo apgyvenę aukštaičiai. Ar aukštaičių terminas pirmiausia taikytinas Vidurio Lietuvos regionui (A. Tautavičius)? Šią nuonomę dalinai remtų ir P. Dusburgiečio bei H. Vartbergės kronikų žinios. O gal priešistoriniams aukš-

taičiams skirtina ir visa Rytų Lietuvos dalis (t.y. dabartinė Aukštaitija)? Tuomet, remiantis vien tik deginimo papročio išplitimu, sutapdinamos dvi gana skirtingos archeologinių paminklų grupės (tokios nuomonės laikomasi R.Volkaitės-Kulikauskienės darbuose). Pasiūlyta alternatyva diskusijai – siauresnė (pirminė) ir vėlyvesnė – išplėsta aukštaičių savoka (E.Gudavičius). Reikia pažymėti, kad sprendžiant minėtą klausimą, vėlgi remiamasi alternatyva – mirusiųjų deginimo papročio kilmės ir plitimo Vidurio Lietuvoje raida. Ar jis plito iš rytų, ar iš pietvakarių, prūsų genčių žemių? Nuo to dažnai priklauso etninių klausimų interpretavimas. Archeologinė medžiaga paremia pirmąją (A.Tautavičiaus) nuomonę, apie tai bus aptariama ir darbe. Kad ir ką sakytume, už šių sąlyginių (sutartinių) savokų slepiasi savitas gyvenimas – atskiros žmonių bendruomenės ir grupės, palaikiusios tarpusavio ryšius, dalyvavusios bendroje veikloje, jungiamos vienodų ar labai artimų papročių ir tradicijų. Taigi, šios bendruomenės paieška ir dalinis jos gyvenimo (buities ir būties) atkūrimas apibrėžia šio darbo kryptį – bus bandoma apžvelgti vieno Lietuvos regiono kultūros klausimus – tai lyg ir kuklios pastangos įsiterpti, sprendžiant atskirų genčių problemas (Žulkus 1997a:14).

Tai nebus autentiškos priešistorinės visuomenės rekonstrukcija. Darbe tebus šių dienų tyrinėtojo požiūris į tuos objektyvius ir subjektyvius faktus, kuriais remiantis mezgama pažintis su priešistore.

Net paviršutiniška paminklų apžvalga liudija šio krašto išskirtinumą ir savitumą. Nepriilygstami Lietuvoje yra Kauno apylinkių tyrinėti didieji žirgų kapinynai. Kapų gausumu išsiskiria degintiniai kapinynai, įsidėmėtinas jų tankumas kai kuriose vietose. Tačiau Vidurio Lietuvos vėlyvojo geležies amžiaus laikotarpio paminklų grupė neįgijo visuotinai pripažįstamos atskiros kultūrinės grupės sąvokos.

Tad nors labai paviršutiniškai tepažįstame seniausią Kauno apylinkių istorijos laikotarpį, tačiau vėlesnė raida dar mažiau pažįstama. Siekimas rekonstruoti krašto raidą iki Kauno miesto ištakų būtų šio darbo tikslas. Turint kuklius lietuviškų istorijos šaltinių išteklius, toks darbas tampa bene išimtinė archeologijos teise.

Darbe apžvelgiama Kauno krašto raida vėlyvajame geležies amžiuje (t.y. jis skirtas vėlyviausio priešistorės laikotarpio pažinimui). Koks tai laikotarpis? Pateiktas laikotarpio apibrėžimas nėra informatyvus ir gan netikslus. Juolab gretimų kraštų istorikai ir archeologai taiko kitus terminus šio laikotarpio apibendrinimui. Kad IX–XIII a. „susidarė prielaidos feodolinei santvarkai Lietu-

voje įsigalėti” (Volkaitė-Kulikauskienė 1978), tokios nuostatos nepakanka penkių šimtmečių laikotarpiui apibūdinti. Tai buvo procesas, įvairiose baltų žemėse vykęs greičiau ar lėčiau, ir per tuos kelis šimtmečius baltų gentis ar ištišus regionus atvedęs iki skirtingo visuomeninio išsivystymo lygio. Tad feodalizacijos procesą vakarų baltų žemėse Vulfstano pranešimas fiksuoja IX a. (Vėlius 1996) A.Tautavičius, pritardamas latvių autorių darbams, nukelia viduriniojo geležies amžiaus pabaigą į X a. vidurį, tuo aptariamo laikotarpio ribas gerokai susiaurindamas (Tautavičius 1996).

Baltijos regiono kraštuose šiam laikotarpiui ir jame vykusiems procesams apibūdinti paprastai taikomas vikingų laikotarpio ar ankstyvųjų viduramžių terminas. Siejant baltiškųjų žemių raidą su visa Baltijos jūros regiono raida, aiškėja vikingų laikotarpio, labiau kaip kultūrinio periodo termino, taikymo tikslingumas (palyginkime: romėniškasis laikotarpis, tautų kraustymosi laikotarpis). Turime įvertinti ir kai kurias šio regiono ypatybes. Nuo pirmųjų amžių iki ankstyvųjų viduramžių (II – XII a.) Vidurio Lietuvos laidojimo papročiuose, kapinynų išsidėstyme, įkapių formų įvairovėje galime aptikti daug panašumų su prūsų apgyventais kraštais. Apie tai bus kalbama ir darbe. Reikia atkreipti dėmesį, kad jau nuo pirmųjų prūsų archeologinio paveldo tyrinėtojų darbų šiam kraštui taikyti romėniškojo, tautų kraustymosi, vikingų laikotarpio terminai bei atlikta šių laikotarpių periodizacija. Tai galime pastebėti O.Tischler (O.Tischler'io), E.Hollack (E.Hollack'o), C.Engel'io, J.Heydeck (J.Heydeck'o), A.Bezzenberger (A.Bezzenberger'io) bei kitų autorių darbuose. Lietuvos tyrinėtojai yra perėmę pirmųjų dviejų laikotarpių terminus – šiuo metu dažniau kalbama apie romėniškąjį (ar romėniškos įtakos) bei tautų kraustymosi laikotarpius, nei senąjį ir vidurinį geležies amžius. Tad vien šiuo požiūriu tikslinga tyrinėti ir aptarinėti baltų kraštų (juo labiau vakarų baltų) priešistorę, laikantis vienodų, patikrintų laikmečio terminų. Juo labiau, kad tyrimų metu atskleidžiama nauja medžiaga, liudijanti Baltijos kraštų istorinės raidos bendrus bruožus (galima paminėti V.Žulkaus tyrimus Lietuvos pajūryje).

Skirtingiems kraštams vikingų laikotarpio ribos ne visiškai sutampa – Švedijai tai 800–1050 m. laikotarpis, Danijai 800–1150 (Brønsted 1963). Vokietijos rytinei Šlezvigo – Hošteino žemei taikomas ankstyvųjų viduramžių terminas VIII – XII a. laikotarpiui apibrėžti (Ericsson 1984). Panašios ribos nurodomos ir vakarų slavų žemėms Šiaurės Lenkijoje (Leciejewicz 1976). Laikotarpio pradžia siejama ne tik su pirmaisiais vikingų puolimais Vakarų Europoje VIII a. pb., bet ir su kultūriniais, socialiniais, ekonominiais pokyčiais, vy-

kusiais Skandinavijoje VIII a. (Roesdahl 1992). Tai atitinka ir baltišką medžiagą – Rytų Baltijos pakrantės puldinėjamos nuo VII a., VIII a. vyksta ryškūs visuomenės pokyčiai prūsų ir kuršių gentyse, VIII / IX a. sandūroje plinta naujos dirbinių formos. Laikotarpio pabaiga paprastai siejama su militaristinio vikingų aktyvumo sustabdymu XI a. pb. ar 1102 m. Magnus mirtimi (Roesdahl 1992). Tačiau baigėsi tik Vakarų Europos puldinėjimai, plėšikiški žygiai tęsėsi rytuose, tradicine vikingų puolimų kryptimi į baltų, suomių, slavų žemes (Sawyer 1994), tuo lyg pratęsiant šį laikotarpį ir XII amžiuje. Laikotarpio pabaigą užbrėžtų prasidedantis Viduramžių laikotarpis, vėliausiai prasidėjęs Rytų Europoje, apibrėžiamas nuo XII a. (Einführung 1992) – tai Lietuvos valstybės formavimosi pradžia, Midaugo karūnavimas ir krikštas. Paprastai vikingų laikotarpio terminas taikomas kraštams, iš kurių kilę vikingų žygių dalyviai, bei kraštams, kuriems jie grąšino (Sawyer 1994). Šią sampratą visiškai atitinka vakarų baltai, įvairių puolimų ir mūšių Baltijos jūroje dalyviai. Vidurio Lietuvoje, aptikus skandinaviskai kultūrai bei vikingų tarpregioninei kultūrai būdingų dirbinių (ietigalių, kalavijų makštų apkalų, laivų kniedžių, buitinių dirbinių bei kt.) radimvietės, panašaus laidojimo papročio pėdsakus (Bertašius 2001), manau, minimas laikotarpio terminas yra pagrįstas. Beje, literatūroje jis jau pradedamas vartoti (Žulkus 1997b, Zabiela 1998). Termino vartojimą paremtų ir bendra regiono ūkinė situacija – vieningos matų sistemos funkcionavimas bei prekybos būdo taikymas iki XII a. pr. (palyg. Steuer 1987).

Iš istorinių šaltinių žinoma XII a. pb. lietuvių kunigaikščių konfederacija. Kelias į ją gana neaiškus – koku būdu, kokiomis sąlygomis vyko genčių sąjungų formavimosi ir jungimosi procesas VI – XII a. laikotarpyje, kaip ir kokios susidarė teritorinės žemių struktūros Kauno apylinkių plokštinių kapinynų grupėje. I t. iki Kr. – I t. I pusėje Šventosios upe ir Nemuno vidurupių ryškiai brėžiasi vakarų – rytų baltų riba (Šimėnas 1997: pav.2, 3), Vidurio Lietuvos kapinynų grupę skirianti vakarų baltams. XIV a. istoriniuose šaltiniuose Nevėžiu eina Aukštaitiją ir Žemaitiją skirianti riba, kai kurie tyrinėtojai ją nukelia į I t. vidurio laikus. Kalbant apie Rytų Lietuvos gyventojų įtaką deginimo papročio VI amžiuje plitimui Vidurio Lietuvos plokštinių kapinynų srityje ir vientiso lietuvių gentinio junginio formavimąsi, pripažįstama, kad Kauno apylinkių (aukštaičių) kapinynai savo laidojimo forma yra skirtini visai kitai kultūrinei sričiai ir etniniam junginiui (Volkaitė-Kulikauskienė 1987:186,198). Toks nuomonių prieštaravimas lėmė, kad gerai pažįstama senojo geležies amžiaus Centrinės Lietuvos kultūra susilaukė nevienareikšmiškų

vertinimų ir prieštaringų interpretacijų, aptariant jos raidą vėlyvojo geležies amžiaus (arba vikingų) laikotarpyje. Tad iki šiol nėra nusakyta šios kultūros vieta Lietuvos priešistorės raidoje.

Daugelis požymių išskiria nagrinėjamą kraštą iš kitų. Žinoma, ryškiausiai skirtumai atskleidžiami per archeologinio paveldo požymius. Jų gausa, egzistavimo ar naudojimo laikotarpis, tarpusavio padėtis, išsidėstymas aplinkoje bei kiti faktai daug pasako apie krašto žmones. Gan reikšmingos yra gamtinės krašto ypatybės. Vidurio Lietuvos teritoriją sėkmingiau apibrėžti pavyko kartografuojant laidojimo paminklus (A. Tautavičius) bei nužymint tarpgentinių dykrų teritorijas (V. Žulkus). Gautą medžiagą galima lyginti pasitelkiant klimatologinius ir dirvožemio struktūros bei jų raidos duomenis. Tai leidžia objektyviau apibūdinti nagrinėjamą kraštą bei sudaro pagrindą ūkinei raidai (t. p. ir visuomeninių santykių raidai) pažinti.

Lyginant atskirų kraštų kultūrinius požymius, taikant regioninį požiūrį, galimas vienalaikių procesų pažinimas. Šiuo atveju paminklų grupė nagrinėjama ne kaip atskirtas vienetas, bet kaip atvira sistema, veikiama tam tikrame kultūriniame – ūkiniame regione besiformuojančių impulsų.

Deginimo papročio raidos, degintinių kapų formų analizė turi esminę reikšmę Vidurio Lietuvos gyventojų etniniams ryšiams nustatyti. Atskirų degintinių kapų formų ir tipų apžvelgimas leidžia šio krašto medžiagą palyginti su aplinkiniais kraštais. Be to, ryškėja nauji argumentai aptariant baltų gentinių junginių ryšius ir etninių grupių panašumus.

Remiantis archeologinių paminklų išsidėstymu, pavyko nustatyti atskiras teritorijas ir palyginti su istoriniuose šaltiniuose minimais vietovardžiais (Bertašius 2000b). Šių duomenų pagrindu stengiamasi peržvelgti krašto raidą vikingų laikotarpiu, nagrinėti gyventojų ūkinės veiklos pobūdį, apžvelgti atskirų ūkinių šakų vystymo galimybes.

Iki šiol, nors ir įdėta nemaža skirtingų autorių darbo ir pastangų, tyrinėjamo laikotarpio įvairių dirbinių datavimas neretai lieka gan miglotas. Atlikus kapų analizę ir palyginimus, darbe apžvelgiamas kai kurių dirbinių bei jų formų datavimas. Panaudojant kapų tyrimų medžiagą, sugrupavus kapus atkirais šimtmečiais ir taikant gyventojų populiacijos prognozavimo metodus, darbe stengiamasi nustatyti gyventojų kaitos amžių bėgyje tendencijas.

Labai svarbus Kauno apylinkių gyventojams buvo žirgų aukojimo paprotys. Tai vienas pagrindinių Vidurio Lietuvą apibrėžiančių požymių, tad jo apibūdinimui labai svarbu išsami žirgų kapų analizė. Didžiausi tokio tipo kapų

radimvietės tyrimai Marvelėje bei kituose Kauno apylinkių kapinyuose atskleidė papročių įvairovę ir sudėtingumą. Apibendrinant tyrimų duomenis labai pagelbėjo glaudus bendradarbiavimas su Lietuvos Veterinarijos akademijos Anatomijos katedros doc. L.Daugna (autorius nuoširdžiai dėkoja už kolegiską bendradarbiavimą). Pritaikant osteometrinius metodus, jų pagalba gautus rezultatus įvairiapusiškiau ir plačiau galima lyginti su kitų kraštų medžiaga ir visu Baltijos regionu. Panaudojant žirgų kapų archeologinių bei osteologinių tyrimų duomenis sprendžiama žirgo / kario įkapės ir žirgo / aukos alternatyva.

Pagrindiniu tyrimų šaltiniu yra Kauno Vytauto Didžiojo Karo muziejuje (VDKM) ir Lietuvos Nacionaliniame muziejuje (LNM) sukaupta medžiaga – tai Vidurio Lietuvos kapinynų radinių kolekcijos ir tyrimų ataskaitos. Esu dėkingas VDKM archeologei K.Rickevičiūtei, talkinusiai susipažįstant su fondais. Taip pat dr. A.Astrauskui – ilgas darbas ir bendradarbiavimas tyrinėjant Marvelės kapinyną išryškino archeologinius apibendrinimus ir palyginimus. Nuoširdžiai dėkoju Klaipėdos universiteto prof. V.Žulkui už ypatingai kolegiską pagalbą – jo patarimus, paskatinimus, galimybę naudotis puikia biblioteka. Naudodamasis Krokovoje įsikūrusio brolių Śniadeckių fondo (Fundacja Braci Śniadeckich) parama, vadovaujant Varšuvos universiteto Archeologijos instituto prof. J.Okulicz-Kozaryn ir prof. W.Nowakowski, 2000 metais autorius turėjo puikią galimybę stažuotis Lenkijos archeologijos mokslo institutuose ir muziejuose. Nuoširdžiai dėkoju stažuotės vadovams bei jų kolegoms: dr. A.Bittner-Wróblewska, prof. J.Kruppe, dr. M.Jagodzinski, dr. M.Hoffmann, mgr. M.Pietrzak, mgr.G.Iwanowska ir kitiems – jų geranoriškumo ir pagalbos dėka turėjau puikias galimybes studijuoti prūsų archeologinį paveldą, susipažinti su muziejuose saugoma šaltinių medžiaga.

ISTORIOGRAFIJA

Vidurio Lietuvos regionas nesulaukė tokio senosios archeologų kartos dėmesio kaip vakarinė Lietuva, kuri buvo nemažai tyrinėta ir apibūdinta atskira kultūra. Netgi Rytų Lietuvos pilkapiai XX a. pradžioje buvo gausiau tyrinėti nei Vidurio Lietuvos plokštiniai kapinynai. Matyt, tą lėmė ir archeologinių paminklų specifika – čia randami plokštiniai kapinynai šiuo metu yra nepastebimi aplinkoje ir netraukia praevio dėmesio. XX a. pradžios tyrinėtojai paviršutiniškai apžvelgė kai kuriuos piliakalnius (Derbutų, Veliunos, Lentainių – T.Daugirdas, L.Krzywickis), pilkapynus ir kapinynus (Raginėnų, Pašušvio – I.Abramovas, A.Zaborskis; Radikių kapinyno radinius surinko T.Daugirdas, mėgėjiškai iškasinėtas Raguvos senkapis). Čia nebuvo vykdomi ir platesnės apimties žemės darbai, kaip prūsų ir vakarų lietuvių žemėse, kas leistų atrasti ardomus paminklus.

Padėtis pasikeitė 1936 metais Kaune įkūrus Vytauto Didžiojo Karo muziejų. Tuomet, ketvirto dešimtmečio pabaigoje, buvo tyrinėti Vidurio Lietuvos regiono paminklai – kapinynai Kaune ir Kauno apylinkėse. Tiesa, kaip aiškėja iš darbų ataskaitų, sparta buvo gana didelė ir kažkiek įtakoję tyrimų medžiagos kokybę. Toks palyginti vėlyvas šio krašto paminklų tyrinėjimas nulėmė ne iš karto ryškėjančią atskiros etninės grupės (ar genties) teritoriją.

Anksčiausiai ją apibūdinti pabandė C.Engel'is, apibrėžęs klaipeidietiškos kultūros arealą besitęsiantį toliau į rytus, vidurinės Lietuvos regione, čia nurodęs senąją lietuvių kultūrą ir apibrėžęs ją klaipeidietiškos žemyninės kultūros dalimi (Engel 1931a). Ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje, paskutinių tyrimų rezultatais gerokai papildžius duomenis apie Vidurio Lietuvos senkapius, jau skiriama vidurinės (Centrinės arba Vidurio) Lietuvos kultūra. Gan tiksliai ją apibūdino J.Puzinas (1938). Tiesa, Vidurio Lietuvos paminklų grupę jis paliko viduriniajam geležies amžiui, gi vėlesniam laikotarpiui, J.Puzino nuomone, būdingi griautiniai kapai, tik Kauno-Kėdainių krašte – degintiniai. Abiem atvejais pažymimi ryškūs panašumai su Vakarų Lietuvos kultūra ir aiški riba su rytine Lietuva. Sekant K.Būga, Vidurio Lietuvoje buvo bandoma ieškoti žemaičių protėvių. Tiek šio autoriaus darbai, pagal kuriuos žemaičių gyventa iki Šventosios upės, tiek istorinė tradicija, apibrėžusi žemaičių ir aukštaičių ribą

Nevēžio upe, nulėmė pastarąją nuostatą. Tačiau kai kurie autoriai visą į rytus nuo Žemaitijos esančią teritoriją į atskiras kultūras neskaido, o apibūdina kaip vieningą aukštaičių kultūrą (Volkaitė-Kulikauskienė 1970). Tik A.Tautavičiaus darbuose pagaliau argumentuotai ir tiksliai išskirta ir apibūdinta Vidurio Lietuvos archeologinių paminklų grupė, pasižyminti aiškiais bruožais (1977). Kiek anksčiau netiesiogiai, remiantis metalo dirbinių gamybos technologijos duomenimis, Vidurio Lietuvos materialinę kultūrą sureikšmino J.Stankus (Stankus 1972). Tyrinėjusi prekybinius ryšius O.Kuncienė, pagal svarbą lietuviškoje baltų žemėse, be Lietuvos pajūrio, vikingų laikų prekybos centrą nurodė Kauno apylinkėse (1972), kur kapinyuose surasta nemaža vakarietiško importo. Vėliau archeologinių kultūrų teritorijos ir jas skiriančios tarpgerinės dykros aptariamos V.Žulkaus (1989, 1997b), V.Šimėno (1994, 1996, 1997) darbuose.

Vidurio Lietuvos paminklai gausiau tyrinėti 1938 – 1941 m laikotarpyje. Tuomet tyrinėtas Veršvų kapinynas su 451 II – XIII a. griautiniais ir degintiniais (100) žmonių bei 223 (individų palaikų skaičius) griautiniais žirgų kapais (tyrinėjo J.Puzinas, P.Baleniūnas); Graužių kapinynas su 38 degintiniais žmonių bei 151 žirgų palaikais (J.Puzinas) ir daugybe atsitiktinių radinių; Pakapių kapinynas su 31 žirgo kapu ir vėlyvųjų viduramžių griautiniais žmonių kapais (P.Baleniūnas); Sargėnų kapinynas su vikingų laikotarpio 31 degintiniu žmonių kapu, bei 343 senojo geležies amžiaus griautiniais kapais (J.Puzinas); Ruseinių kapinynas su 27 degintiniais žmonių ir 19 (su 23 individų palaikais) žirgų kapais (P.Baleniūnas); Rimaisių kapinynas su 17 apardytais žirgų kapais (J.Puzinas). Deja, jokių darbų apie šiuos tyrimus nebuvo publikuota, o karo metais žuvo ir dalis tyrimų fiksacijos medžiagos – neišliko kapų piešiniai, kapų ir kapinynų situaciniai planai. Vienintelis Veršvų kapinynas susilaukė didesnio dėmesio. 1954 m. tyrimai pratęsti, ištirta 12 apardytų degintinių kapų ir tyrimų medžiagos pagrindu paruošta disertacija (Navickaitė 1957). Plačiau tyrinėtas Ruseinių kapinynas 1968–1969 (V.Urbanavičius) ir Graužių kapinynas 1969 (V.Urbanavičius), 1961 ištirti Nemuno plaunami Kriemalos senkapio likučiai (B.Tautavičienė, V.Urbanavičius).

Medžiagą apie Vidurio Lietuvos kultūrą labai papildė didžiulio Pakalniškių bei Nendrinių kapinynų tyrimai. Pakalniškiai tyrinėti 1963–1966 ir 1971–1974 metais (K.Gabriūnaitė, J.Antanavičius), čia surasta 22 degintiniai žmonių kapai ir 262 žirgų palaikai bei daug pavienių radinių. J.Antanavičiaus pastangomis šio kapinyno tyrimų medžiaga paskelbta straipsniuose, daugiausia

nagrinėjančiuose žirgų kapų klausimus. 1966–1967 tyrinėtas Nendrinių kapinynas (A.Merkevičius), tačiau medžiaga liko praktiškai neskelbta (išskyrus proginį straipsnį 1968 m.). Vėliau žinias papildė Mikytų radiniai (tyrė O.Kuncienė) ir Kejėnų kapinyno medžiaga (1970, J.Antanavičius).

Tenka pažymėti, kad dauguma šių tyrimų buvo gelbėjamojo pobūdžio, kada kapinynas naikinamas ar apnaikintas. Tai įtakojo ir darbo eigą bei tyrimų rezultatus – dažnai neįmanoma buvo gauti visos informacijos apie kapinyną ar tekdavo konstatuoti, kad kažkuri dalis (kartais ir didesnioji paminklo dalis) yra sunaikinta. Panašiai įvyko ir su į rytus nuo Kauno buvusiais kapinynais. Ruošiantis Kauno HES statybai, praktiškai netyrinėti, o vėliau užsemti liko keli vėlyvieji degintiniai kapinynai (Laumėnų, Rumšiškių), sunaikintas Veršvų II kapinynas. Visi šie tyrimai ir kapų gausa nepaskatino išskirtinesnio dėmesio Vidurio Lietuvos priešistorinei kultūrai, daugiausia remtasi ir cituota iki karo surinkta medžiaga.

Per pastaruosius pora dešimtmečių tyrinėta keletas mažesnių šio krašto vikingų laikotarpio kapinynų, neretai siekiančių ir viduramžius. Tai Pavilkio kapinynas, tyrinėtas 1985–1987 m. (tyrė A.Varnas); Pernarava (1987–1988, K.Rickevičiūtė); Seredžius (1985–1987, 1989, V.Urbanavičius); Barinė (1981–1982, A.Petrulienė); Tulpiakėmis (1979–1980, A.Varnas); Šulaičiai (1983–1985, K.Rickevičiūtė); Masteikiai (1993–1995, A.Varnas, K.Rickevičiūtė); negausiai surasta atsitiktinių dirbinių ar pavienių kapų, skirtingų nagrinėjamo tipo paminklams. Visa ši tyrinėta medžiaga taip pat liko išsamiau neanalizuota, tik publikuota informacinio pobūdžio tęstinio leidinio (ATL – Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje) straipsniuose.

Labai daug duomenų pateikė 1991 m. pradėtas tyrinėti Marvelės kapinynas Kaune. Šiuo metu (1991–2001 metais) čia ištirta netoli 400 degintinių kapų, kurių didesnė dalis yra VIII – XII a. (vikingų) laikotarpio, tarp jų bent 10 grupinių kapų, grupiniai kapai kapinyno paviršiuje. Tai didžiausias iki šiol Lietuvoje tyrinėtas priešistorinių laikų kapinynas, duodantis labai daug medžiagos baltų genčių raidai pažinti. Ypač ji vertinga Kauno apylinkių tyrinėtoju. Remiantis beveik 1300 per tūkstantmetį (nuo II a. pb. iki XIII a.pr.) kapinyne palaidotų mirusiųjų kapų tyrimų medžiaga (o įvertinus grupinius kapus, kapinyno kapų skaičius išauga bene iki dviejų su puse tūkstančio), mes galime pažinti čia gyvenusios bendruomenės tradicijas, papročius, materialinę kultūrą ir jų kaitą per daugelį šimtmečių. Labai gausi žirgų kapų tyrimų medžiaga. Atrasti ir visapusiškai ištirti 234 žirgų kapai su 280 (skaičius apytikris) indivi-

dų palaikais. Marvelės kapinyno tyrimų medžiaga skelbta ATL darbuose ir dviejuose VLA (Vidurio Lietuvos archeologija 1994, 1996) straipsnių rinkiniuose.

Didelis Marvelės kapinyno kapų skaičius (šiuo metu tai apie pusė visų Vidurio Lietuvoje tyrinėtų romėniškojo bei tautų kraustymosi laikotarpio kapų) įgalina gausiai panaudoti tyrimų medžiagą įvairioms analizėms ir palyginimams, vertinimams ir samprotavimams. Šių tyrimų pagrindu kuriamas modelis – statistiškai patikimas (pakankamai reprezentatyvus) pavyzdys Vidurio Lietuvos demografinių procesų raidai atskleisti.

Darbo pagrindą sudaro būtent šio kapinyno tyrimų medžiaga. Žinoma, tai lemia ir tam tikrą darbo vienpusiškumą, kuomet mintys, idėjos ir išvados nemaža dalimi remiamos vieno kapinyno, t.y. vienos bendruomenės, tyrimų duomenimis. Tačiau, manau, duomenų gausa ir įvairovė pateisina tokią darbo kryptį. Viso labo tai bandymas pažvelgti į Kauno apylinkių priešistorę. Tik po ilgo darbo muziejų fonduose ir archyvų lentynose galima laukti išsamios apžvalgos.

Vidurio Lietuvos piliakalniai ir gyvenvietės beveik netyrinėtos. Tik apie kai kuriuos piliakalnius turime šiek tiek archeologinių tyrimų medžiagos – Veršvų, Sudargo, Šinkūnų, Vaitiekūnų, Velžio, iš kitų tėra surinkti radiniai be aiškesnės metrikos – Veliuonos, Derbutų. Tad tenka remtis tik išoriniais požymiais ir atsitiktiniais radiniais nustatant gyvenvietės egzistavimo faktą (Tautavičius, Grigalavičienė, Daugudis, Merkevičius 1975; Zabiela 1995).

Mirusiųjų deginimo paprotys plačiai taikytas Lietuvoje. Tačiau išsamiau jį analizuoti ėmėsi nedaugelis autorių, paprastai remiantis vakarų baltų kapais – Lazdininkų kapinyno duomenimis (Patkauskas 1978), Slengių (Žulkus 1980), Laivių (Butėnienė 1964) bei kitų genčių – Pakalniškių (Antanavičius 1978), Skubėtų (Kuncienė 1985), Veršvų (Kuncienė 1957), Marvelės (Bertašius 1994). Atlikta gana išsami prūsų kapų analizė archeologų E.Hollack'o (1908a), H.Heym'o (H.Heym 1938a) bei juo sekusio V.Kulakovo (Kulakov 1990a) darbuose.

Nemažo archeologų dėmesio susilaukė vikingų laikotarpio (vėlyvojo geležies amžiaus) įkapės ir dirbiniai. Jų aptarimui skirta keletas darbų, pasirodžiusių per kelis paskutiniuosius dešimtmečius. Pradiniai duomenys apibendrinti Lietuvos archeologijos bruožuose (1961), vėliau aptarti R.Volkaitės-Kulikauskienės monografijoje (1970), prekybinių ryšių analizėje (Kuncienė 1972) bei dvitomyje „Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII a.“ (T.1 – 1978; T.2 – 1981).

Atskiri dirbinių tipai, formos, išplitimas ir datavimas apibūdinta kolektyviniame darbe – Lietuvos TSR archeologijos atlasas, T.IV (1978). Praktiškai visi vėlesni autoriai rėmėsi čia paskelbtais samprotavimais ir apibendrinimais, tik V.Žulkus stengėsi taikyti Baltijos jūros regiono datavimo ir istorinės raidos principus (1994, 1997). Be paminėtos, palyginimams stengtasi naudoti gerai datuotą kitų kraštų medžiagą. Tai vikingų pasaulio dirbinių katalogai – Wikinger Waräger Normanen (1992), Putj...(1995), Gotlando segių tyrimai (Carlsson 1988), Novgorodo dirbiniai (Sedova 1981), įvairių laikotarpių lenkų ir kitų kraštų autorių darbai (Nowakowski 1995, 1996a; Bitner-Wróblewska 1993; Kowalski 1991, 2000; Jansson 1988; Steuer 1987) bei katalogai (Die Alamannen 1998).

Vienam būdingesnių Vidurio Lietuvos kultūros bruožų – gausiems žirgų kapams – skirta bene mažiausia dėmesio. „Lietuvių kario žirgas“ (Volkaitė-Kulikauskienė 1971) tikrai neužpildo šios spragos, kaip ir trumpos informacijos ATL (Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje) apžvalgose. Bandyta nagrinėti tik Skalvos-Žemaitijos paribio kapus (Vaitkunskienė 1981) ir Rytų Lietuvos (Bliujienė 1992) bei Marvelės kapus (Bertašius 1995, 1998). Tačiau šio papročio įvairovė ir išplitimo margumas bei kapų tankumas tiek Lietuvoje, tiek Europos mastu kelia ypatingą susidomėjimą. Darbe panaudoti osteologinių tyrimų rezultatai (Bertašius, Daugnora 1997) bei įvairiais požymiais remiantis atliktos kapų analizės duomenys. Palyginimams stengtasi remtis Vakarų autorių darbais, skirtais šio tipo kapų nagrinėjimui (Nobis 1962; Müller-Wille 1972; Oexle 1984;), bei duomenų apibendrinimui (Benecke 1985).

Nežiūrint gausios medžiagos iš Vidurio Lietuvos kapinynų, ji netapo šaltiniu atskleisti šio krašto, čia gyvenusios etninės grupės kultūros esmę. Manau, gausi pirminė medžiaga teikia galimybę ieškoti šios bendruomenės istorinės raidos problemų sprendimo. Reikia pažymėti išskirtinį kai kurių lenkų archeologų dėmesį baltų priešistorės klausimams. Tai grupė archeologų, prof. J.Okulicz-Kozaryn ir jo mokiniai (W.Nowakowski, A.Bittner-Wróblewska, W.Wróblewski ir kiti), tyrinėjantys prūsų ir jiems artimų genčių priešistorės klausimus.

KLIMATO IR DIRVOŽEMIŲ YPATYBĖS

Tarp geografinės aplinkos ir joje gyvenančių genčių yra tiesioginis ryšys. Lyginant geografinius Lietuvos žemėlapius su archeologiniais ir etnografiniais duomenimis, pastebimas atskirų regionų (tiek kultūrinių, tiek gamtinių) ribų sutapimas. Skirtinguose geografiniuose rajonuose susidarė nevienoda dirvožemio struktūra ir nevienodos augalų bendrijos. Šios sąlygos lėmė skirtingą vietinių gyventojų ūkio raidą. Siekiant nustatyti ūkininkavimo formą, ūkinius ryšius, tikslinga apžvelgti geografinį Vidurio Lietuvos regioną.

Neabejotina, jog labiausiai išsiskiriantis bruožas – beveik visų stambiausių Lietuvos upių – Nemuno, Neries, Šventosios, Nevėžio, Dubysos – žemupiai. Lietuvos paviršiaus reljefe ryškiausia yra Lietuvos Vidurio žemuma, lanku nutįstanti per visą Lietuvos teritoriją. Tai antroji žemumų juosta nuo Baltijos pajūrio, ji jungiasi su Priegliaus bei Vidurio Latvijos žemuma, tai pat žemutine Estija (Basalykas 1958:102). Lietuvos Vidurio žemumos didžiausias aukštis žymimas Nemuno ir Neries santakos rajone. Nuo Pajūrio žemumos ją teskiria Vilkiškių gūbrys ties Jūros žemupiu. Vakaruose, rytuose ir pietuose Vidurio Lietuvos žemuma aiškiai ir staigiai ribojama Žemaičių ir Baltijos aukštumų. Perėjimą iš Žemaičių aukštumos į Vidurio Lietuvos žemumą pabrėžia pelkynai. Pelkių padėtis labai ryškiai riboja Žemaičių aukštumą rytinėje papėdėje, čia gan aiškiai pabrėždamas tarpgentinės dykros (tuščios, neapgyventos vietovės) teritoriją. Žemumoje vyrauja lygumų reljefas ir karbonatingos sunkaus ir vidutinio sunkumo priemolių dirvodarinės uolienos, Vidurio Lietuvos dirvožemiai dėl mažiau laidžių uolienuų yra dažnai paviršiuje užmirkę (Basalykas 1958:332). Nors šie dirvožemiai geriausi visame krašte, tačiau didelę dalį užima nenuotakios plokščios vandenskyrinės lygumos, kuriose yra didelis procentas (50 ir daugiau) peršlapusių ir sausintinų dirvožemių (Basalykas 1958:462). Natūralus dirvos drenžas vietovėse, esančiose toliau nuo upių slėnių, susilpnėja, lygumos labiau užpelkėjusios, ypač tas matyti Nevėžio – Šventosios vandenskyros ruože. Vidurio Lietuvos archeologijos paminklų padėties atžvilgiu svarbiausios yra Nevėžio ir Neries žemupio žemumos. Jos geriau nei šiaurinė dalis drenuojama Nemuno, Nevėžio, Dubysos ir kitų upių tinklo, dėl

to čia pelkėjimas mažiau ryškus, tačiau Nevėžio lygumos dirvožemiai net po nedidelio lietaus išmirksta (Basalykas 1965:219). Tik Nemuno slėnyje yra derlingų aliuvinių dirvožemių.

Natūraliu derlingumu Vidurio Lietuvos žemuma išsiskiria tarp kitų Lietuvos regionų. Tačiau, žemdirbystei plintant, sunkiausiai sekėsi darbas kaip tik ten, kur buvo derlingiausias dirvožemis, kur išplitę didžiausi miškai ir augo stambiausi lapuočiai medžiai. Dar išlikę senovinių natūralių miškų likučiai, išsimėtę abejose Nevėžio baseino, Nemuno pusėse – Kazlų Rūdos, Pravieniškių, Dubravos miškai, Padubysio, Jurbarko, Buktos girios, Kauno Ažuolynas – įrodo kaip sunkiai buvo įsisavinama ši derlinga žemė. Tokią padėtį atspindi XIX a. Kauno apylinkių žemėlapiai, kur matyti didžiuliai mišku apžėlę plotai. Žemdirbystei daugiausia naudojami upių slėniai.

Visa ši geografinė aplinka ir žemės struktūros analizė turi svarbią reikšmę vikingų laikotarpio gyventojų ūkiui. Įvertinant to laikmečio klimato svyravimus ir pokyčius, galime prognozuoti Vidurio Lietuvos žemdirbystės galimybes VIII–XIII amžiais, o tai savo ruožtu padeda aiškintis šio krašto visuomenės struktūrą ir pobūdį.

Pabandykime apžvelgti to meto klimatą ir jo įtaką kraštui. Tenka pažymėti, kad tai nevienareikšmiškai sprendžiamas klausimas. Labai sunku nuskaidyti klimato įtaką ūkiui net XX amžiuje, juo labiau kalbant apie priešistorinius laikus, be to, bet kurie pokyčiai skirtingai paveikia įvairius kraštus ir gali sukelti prieštarigus reiškinius. Tačiau tam tikri ryškesni dėsningumai įgalina prognozuoti klimatografinės sąlygas.

Klimatui – vienam iš Lietuvos landšaftą formuojančių veiksnių – labai reikšmingas yra Atlanto poveikis. Jis žymiai sumažina metinius temperatūros svyravimus, atvėsina pavasarį, pavėlina žiemos pradžią, Lietuvos klimatui suteikia daug jūrinio klimato bruožų, kurių toliau į rytus nuo Lietuvos teritorijos jau nebeužtinkama (Basalykas 1958:14). Ryškiausiai svyravimai pasireiškia žemumose.

Tyrinėjant klimato kaitą per I – II tūkstantmečius buvo nustatytas atšilimo laikotarpis, pasiekęs Lietuvą I tūkstantmečio pabaigoje. Tautų kraustymosi laikotarpiu – IV–VII amžiais – klimatas sausėjo ir šiltėjo, o vikingų laikotarpiu – X–XI amžiais – jis tapo šiltas ir drėgnas (Ščemeliovas 1966:150–151). Paprastai šie procesai apibūdinami terminu „mažasis klimato optimumas“, apimantis VIII–XIII a. laikotarpį (Borisenkov 1983:23). Jam būdingi palyginti šilti orai, kuriuos XIII / XIV – XIX a. laikotarpyje pakeitė klimato šaltėjimas.

Nurodoma, kad pašiltėjimas nebuvo visuotinis ir apėmė du trečdalius Šiaurės pusrutulio. Dar tiksliau jį apibūdina istorikas-klimatologas E. Le Rua, – 750–1150 metais žinomas ledynų traukimosi periodas (Le Rua 1971: 80). Tačiau minėtas autorius mano, kad šis periodas buvo trumpas ir nenusipelno jam duoto klimato optimumo vardo.

Nors klimato pokytis tebuvo apie 1°C (Borisenkov 1983:23), tačiau dėl drėgmės kiekio ir kritulių pokyčių, manoma, Atlanto ir Arkties vandenyno pietinės dalies vandens temperatūra buvo 2 – 4°C aukštesnė nei dabar (Jasamonov 1985:207).

Šaltesnio ir šiltesnio periodo metu vyksta skirtinga oro masių cirkuliacija. Vienur tai sukelia sausrą, kitur (poliarinio ir vidutinio klimato platumose) vyksta atšilimas. Tyrimais nustatyta, kad šiam IX–XII a. klimato pokyčiui charakteringas vandens lygio paaukštėjimas Arktuje 1 – 3 metrais (Kolebanija 1988:121). Ar ne su šia oro masių pernaša ir aukštesniu jūrų lygiu susijęs farvaterio egzistavimas ties Kaup (Kaupu), pietinėje Kuršių Nerijos dalyje? Kaip liudija Palangos archeologinių tyrimų medžiaga, vikingų laikais, apie 1000 -uosius metus, jūros lygis vienu metru buvo aukštesnis nei dabar (Žulkus 1997b)

Tai įtakoją gyventojų veiklą ir ūkį. Galima įvertinti nepalankaus sezono sąlygas ir įtaką žemės ūkiui – dirva ir klimatas tampa per drėgni. Vyraujant nuosaikiam jūriniam klimatui, augalų vegetacijai pavojingiausia kelių šlapių metų seka. Vadinas, negalime tikėtis, kad Vidurio Lietuvos gyventojai galėjo užauginti bent kiek geresnį derlių atšilimo laikotarpiu. Šiuo metu yra galimybė palyginti tai su didžiausio tyrinėto Marvelės kapinyno (Kauno mieste) žiedadulkių tyrimų duomenimis. Jie padeda argumentuoti pateiktus samprotavimus. Duomenys gauti Geologijos instituto vyr. mokslinės bendradarbės dr. O.Kondrotienės tyrimų metu, remiantis Marvelės kapinyne ir Marvos dvare 1991, 1992 metais autoriaus paimtais mėginiais.*

* Kapinyno mėginiai yra iš pilkpio, tyrinėto 51–52 ir 66–67 plotuose, aplinkos. Pilkapi juosė duobė, vėliau užnešta pavasariinių potvynių metu. Kaip liudija kapuose surastos įkapės, pilkapis supiltas ir mirusieji laidoti tautų kraustymosi laikotarpiu, E fazėje (V – VII a., griautiniai ir degintiniai kapai: Bertašius 1994:57; Astrauskas 1995:34). Įvertinant sąnašinių sluoksnių stratigrafiją, greta pilkpio esanti duobė pradėta užnešdinėti ir apatinis sąnašų sluoksnis formavosi VI a.pb. – VII a. laikotarpyje. Tuo metu dar nebuvo palaidotas mirusysis kape 220, nes priešingu atveju sudegusių kaulų trupiniai būtų suplauti į apatinį sluoksnį, o jie yra duobė užnešusio sluoksnio paviršiuje. Sąnašinis sluoksnis su degėiais ir kaulų trupiniais formavosi ne anksčiau VIII / IX a., t.y., datuojamās kapu. Mums ypač aktualus mėginys (Nr. 7) yra ribose tarp pilkpio kapų ir duobės paviršiuje atrasto kapo, jis apytikriai datuojamas VII – VIII amžiais. Mėginio žiedadulkių sudėtis rodo buvus miškingą teritoriją, suskaldytą dirbamų laukų ir pievų.

Vadinas, pastebime reiškinį, kuomet vietoje buvusių laukų palaipsniui įsigali drėgnesnių ir miškingesnių vietų augalija. Ar tai reiškia, kad dirbami laukai apleidžiami ir gyventojai keliasi kitur? Bet kuriuo atveju matyti ūkio pokyčiai. Matyt, esant nepalankioms oro sąlygoms, žemdirbystės reikšmė nežymiai sumažėja. Dabar, greičiausiai, dėl besiplečiančių pievų plotų siekiama išnaudoti palankesnes sąlygas gyvulininkystei. Kiek patikimi šie tyrimų duomenys visos Vidurio Lietuvos mastu? Dėl labai kuklių žiedadulkių tyrimų duomenų tai įvertinti gana sunku. Tačiau net šie duomenys liudija apie tai, kad vikingų laikotarpyje sąlygos žemdirbystei buvo prastesnės nei ankstesniais periodais. Sprendžiant iš klimato tyrimų, tą lėmė ir pakitusios gamtinės sąlygos. Tokius rezultatus patvirtina ir kiti tyrinėtojai – Nevėžio lygumoje dėl šlapių dirvų vegetacijos procesas galėjo būti per trumpas vasarinėms kultūroms, šlapymečiu dėl nykstančių ir apželiančių siauralapiais miškėliais laukų didėjo ganyklų plotai (Kunskas 1986:17).

Vertinant geografines sąlygas, būtina atkreipti dėmesį į Nemuno žemupio ypatybes, lėmusias tarpgentinių ryšių kryptis ir intensyvumą. Tik nuo XIV a. Nemuno pagrindine vaga tapo dabartinė atšaka Atmata. Tuo tarpu anksčiau Nemunas įtekėjo pietinėje Kuršių marių dalyje, o toliau per Kuršių Neriją keliomis atšakomis į Baltijos jūrą, čia ėjo pagrindinis prekybos kelias Nemuno žemupiu bei kūrėsi prekyvietė – Viskiautai (Viskauten; Kleemann 1939). Tokia vagos kryptis tampriau siejo panemunėmis ir Sambijos pusiasalyje gyvenusias baltų gentis. Ši ryšių kryptis išliko iki vėlyvųjų viduramžių ir XIV a. pb. kelio reikšmė akcentuota Salyno sutartyje tarp LDK ir kryžiuočių Ordino (1398 m.). Šia sutartimi Ordinas gavo teisę užsiimti įteisinta prekyba

Tarp žolinių augalų, kultūrinių augalų žiedadulkės sudaro net 3%. Visos kitos žolių žiedadulkės taip pat gali priklausyti sinantropinių augalų grupei. Šiame pavyzdyje daug šlapių ir miškingų vietų augalų sporų. Įdomu tai, kad užtikta ir pionierinio augalo sporų – augalo, kuris yra būdingas antrpogeninės veiklos sunaikintos augalijos atstatytojas, jis su kitais augalais sudaro pirminę žalumą, pirminį humusą. Marvos dvaro mėginiuose ryškūs du laikotarpiai, o jų riba rodo pokytį nuo žemdirbystės – daržininkystės į laukų apleidimą ir miško įsigalėjimą. Didelis kiekis žemdirbystei būdingų piktžolių žiedadulkių, randamų pirmame laikotarpyje, vėliau beveik išnyksta, išnyksta ir pievų bei ganyklų augalų žiedadulkės. Antroje laikotarpyje ūkinė veikla vis silpnėja, dirbami laukai palaipsniui apaugo mišku. Pionierinių augalų staigus ir gausus išplitimas (kartu su lapuotomis samanomis, dumbliais ir aukšliaugrybiais sudaro pirminį humusą) rodo žemdirbystės nykimą, apleidžiamus dirbamus laukus. Šie sluoksniai datuojami laikotarpiu iki X amžiaus. Apatro pokyčio momento tiksliau apibrėžti negalime, tačiau, palyginę su kapinyno mėginių interpretacija, matydami panašius pokyčius abejuose mėginių grupėse, galime kalbėti apie palaipsnio laukų nykimo ir miško įsigalėjimo procesą. Tą patvirtina ir visa eilė kitų augalų žiedadulkių pokyčių – labai pagausėja eglės, pušies, liepos, lazdyno, taip pat guobos bei ažuolo žiedadulkių. Šie lapuočiai gerai dera prie atlantinio klimato augalų. Eglė – drėgnesnį ir vėsų orą mėgstantis augalas (Basalykas 1958:386).

ir įkurti Hanzos faktoriją Kaune (Dollinger 1975:224). Kaip tik tuo metu (1395–1406 m.) Prūsijoje pagilinta Deimenos vaga, suformuotas kanalas, sujungęs Kuršių marias su Priegliumi, o Dancigą (Gdanską) su Kaunu – vien vidaus vandenimis. Kaip liudija archeologinių tyrimų medžiaga, šiuo keliu Kauno apylinkes pasiekdavo įvairios dirbinių formų tradicijos, sudėtingos metalo, keramikos ir kt. dirbinių gamybos technologijos. Tai truko ne vieną tūkstantmetį.

Čia pateikta geografinių sąlygų, klimato, augmenijos raidos apžvalga istoriniame laikotarpyje įgalina bandyti įvertinti ūkinės Vidurio Lietuvos galimybes. Nors apžvalgos neišbaigtumas menkina samprotavimų vertę, tačiau įvairiuose faktuose atsispindintys reiškiniai neabejotinai lėmė krašto raidą ir galima daryti tam tikras išvadas:

– tai vienas jautriausių klimato pokyčiams Lietuvos regionų ekologiniu (žmogaus ir gyvenamos aplinkos santykio) požiūriu, kas turėjo atsispindėti priešistorės raidos procese;

– VIII–XIII amžių klimato tyrimai rodytų gan nepalankias aplinkybes žemdirbystei Vidurio Lietuvoje, didelė teritorija apaugusi drėgnais miškais, vietomis žemė užmirkusi, žemdirbystei tinkamos sąlygos tebuvo upių slėniuose, aliuvinių sąnašų dirvožemio vietose; vikingų periodu net ir čia ji neturėjo didesnės reikšmės;

– greičiausiai galime konstatuoti upių vandeningumo padidėjimą, o tai galėjo įtakoti didesnę gyventojų judrumą vandens keliu – upėmis;

– minėta apžvalga rodytų gyventojų ūkio pagrindu buvus gyvulininkystę, upių slėniuose buvo palankios sąlygos vešėti pievoms.

VIDURIO LIETUVA ROMĖNIŠKUAJU IR TAUTŲ KRAUSTYMO SI LAIKOTARPIU (II – VII amžiai)

Nuo I-ojo amžiaus pradeda ryškėti atskiros teritorijos, apibrėžiamos paminklų grupėmis. Vidurio Lietuvos archeologinių paminklų grupė – plokštiniai kapinynai su gausiais kapais – viena ankstyviausių Lietuvoje apibrėžiamų kultūrinių grupių teritorija. Kol kas sunku spręsti kas tai – komunikaciniais ryšiais paremta socialinė grupė? Tokią naujai susidariusią struktūrą pavadinti etnine grupe dar anksti. Dėl visos Europos gentis įtakojusios Romos imperijos veiklos šis laikotarpis dar vadinamas romėniškos įtakos laikotarpiu. Jau romėniškojo laikotarpio pradžioje staiga ir masiškai įsigali geležies ir spalvoto metalo dirbiniai, kas iš esmės keičia krašto ūkinį gyvenimą ir tuo pačiu visuomeninius santykius. Vyksta šuolis materialinės kultūros raidoje, sparčiai gausėja gyventojų – tą liudija šuoliškai didėjantis kapinynų skaičius. Tyrinėtojai apibūdina palankaus klimato žemdirbystei laikotarpį. Fiksuojamas staigus baltų kultūros kilimas (dėl to jis kartais ir vadinamas „aukso amžiumi“ – Gimbutienė 1985), panašios papuošalų formų ir dekoru mados atrandamos didelėje teritorijoje. Kauno apylinkėse fiksuojama Vidurio (Centrinės) Lietuvos plokštinių kapinynų kultūra.

Šios savitos kultūros kilmė iki šiol lieka neaiški, „daugelis tyrinėtojų nė nebando ieškoti atsakymo į klausimą, kokie procesai sąlygojo šios kultūros atsiradimą“ (Astrauskas 1996:5). Turbūt nekelia didesnių abejonių tai, kad šios kultūros raida iš pradžių buvo įtakota Baltijos pajūryje vykusių pokyčių. Klausimas kitas, kiek ir kaip ji buvo įtakota: ar tą stiprų pradinį impulsą jos vystymuisi davė pajūrio srities pilkapių kultūroje vykę procesai (Sambijos pusiasalyje, Klaipėdos krašte), ar lėmė Vyslos žemupio kultūrinių procesų įtaka?

Jei ankstesniu laikotarpiu – ankstyvajame geležies amžiuje – šiame krašte tėra žinoma vos keletas kapų (Merkevičius 1994), tai I–II amžiais čia jau žinoma didelis Sargėnų kapinynas, o II a.pb.–III a. pr. gyventojų čia ypač padaugėjo (Michelbertas 1986:193) ir žinoma keletas kapinynų su gausiais šių am-

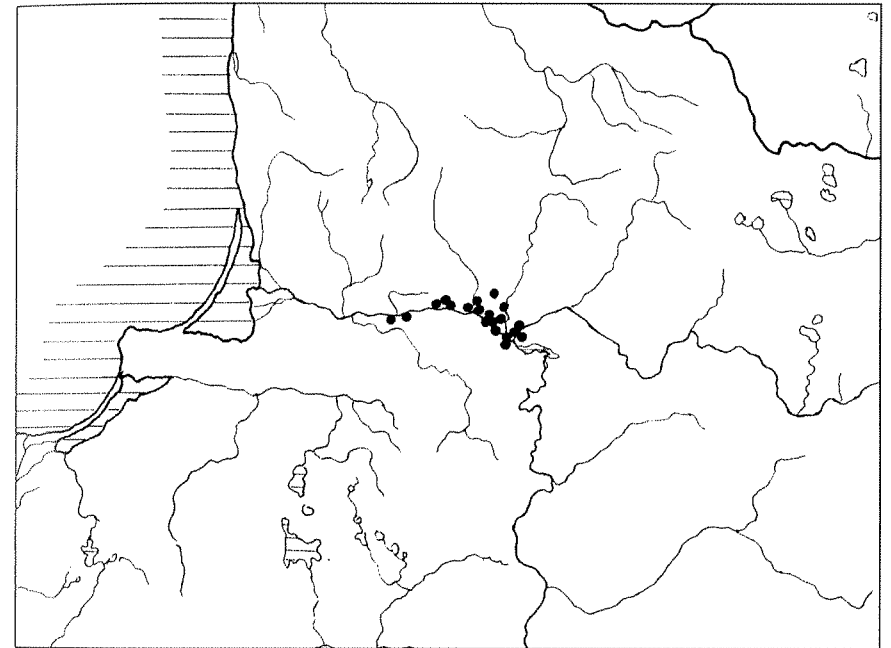
žių kapais. Kad tai buvo atskiros bendruomeninės grupės teritorija, liudija gan tankus kapinynų telkinys nedidelėje teritorijoje, iš visų pusių supamoje neapgyventos dykros. Kapinynai išsidėstę keliomis grupėmis – Dubysos–Nemuno santakos aplinkoje (6), prie Nemuno aukščiau Vilkijos (5), Nemuno–Neries santakoje (5) bei keletas kiek nuošaliau, pav.1. Stebina ne tiek gana gausus palaidotų mirusiųjų skaičius (tai gali būti susiję su laidojimo papročių kaita), kiek materialiniai čia gyvenusios bendruomenės pokyčiai, ką patvirtina to laikotarpio kapuose randamos gausios ir vertingos įkapės.

Kauno apylinkėse besikuriančios gyventojų grupės atsiradimas sutampa su žymiais pokyčiais baltų genčių apgyventame regione. Beveik tuo pačiu metu susiformuoja dvi prūsų genčių grupės. Labai aukšta materialine kultūra, gausiu gyventojų skaičiumi pasižyminti Sambijos pusiasalio grupė sudaro vadinamąją Dolkeim-Kovrovo kultūrą*. Jos raida pratęsia ankstesnių laikų kultūrinę tradiciją. Didžiųjų Mozūrų ežerų regione (Mozūrų-Varmijos kraštas dabartinėje Lenkijoje) susiformuoja Bohačevo kultūra (vardą nulėmė gyvenvietės pavadinimas), pav.9. Lietuvos pajūryje ryški kapų su akmenų vainikais kultūrinė grupė, savo tradicijomis siekianti ankstesnius laikus. Visos čia paminėtos keturios kultūrinės grupės pasižymi palyginti didele laidojimo paminklų koncentracija ir nemažu kapų skaičiumi. Šie duomenys leidžia jas apibūdinti kaip tam tikrus centrus, kur vyko intensyviausias gyvenimas. Visoms būdinga tai, kad aiškūs ir pastovūs šių kultūrų bruožai (laidojimo papročių bruožai – nes jie pažįstami daugiausia iš kapų tyrimų) susiformuoja romėniškojo laikotarpio B fazėje (I a.pb – II a.I pusė; Nowakowski 1996a, 1995; Tautavičius 1977). Visur kitur laidojimo paminklai ir gyvenvietės išsidėstę atokiau vienas nuo kito, kas neabejotinai liudija apie gerokai rečiau apgyventą kraštą.

Baltų kraštai užmezga ryšius su Romos provincijomis. Importuojami dideli kiekiai bronzos, sidabro. Baltijos pajūrio gyventojų pagrindine importine žaliava tampa gintaras. Vyslos žiotyse (Vielbarko kultūros teritorijoje) II a.pb. – III a.pb. laikotarpyje aptinkama nepaprastai turtinga kultūra, kuri suklestėjo naudodama prekybos kelio Vyslos upe privalumus ir vertėsi gintaro prekyba, šioje teritorijoje žinomos gintaro dirbtuvės (Okulicz-Kozar-

* Pavadinimą nulėmė dvigubas svarbiausias tyrinėto kapinyno pavadinimas. Senasis Dollkeim (Dulokaimis) tarybiniais metais pakeistas į Kovrovo. Kadangi nėra nusistovėjusių pavadinimų atskiroms prūsų genčių kultūrų grupėms apibrėžti, naudojuosi lenkų tyrinėtojų taikomu apibūdinimu – Dolkeim-Kovrovo kultūra, Dollkeim – vienas reikšmingiausių Sambijos prūsų kapinynų (Nowakowski 1996a:14).

ryn J., 1993:137). Tačiau, kaip liudija įvairūs importo dirbiniai, šios veiklos nuošalyje neliko ir Kauno apylinkių gyventojai. Žinoma, jie gintaro neturėjo, mažai tikėtina, kad tais laikais vykusi rimtesnė prekyba kailiais, oda, vašku, kaip kartais galvojama. Greičiausiai teisingas W.Nowakowski teigdamas, kad prekė turėjusi būti tokia, ko trūko Vyslos žiočių gyventojams (tiems, kurie tiesiogiai buvo susiję su „gintaro prekybos kelio“ aptarnavimu). Tad galima prielaida, kad Vidurio Lietuvos „užnugaris“ (hinterlandas) buvo šaltinis vergų, kurie buvo tiekiami Romos imperijos kraštams (Nowakowski 1996b:75). Tiesa, tai greičiau galėjo būti „verbavimas“ – tuometiniai Kauno apylinkių gyventojai galėjo tarpininkauti ieškant tolimesniam išvyka suinteresuotų asmenų. Žinoma, archeolinių įrodymų neturime, tačiau kai ką galima pasamprotauti. Būtent šiuo laikotarpiu vergai atliko svarbų ekonominį vaid-

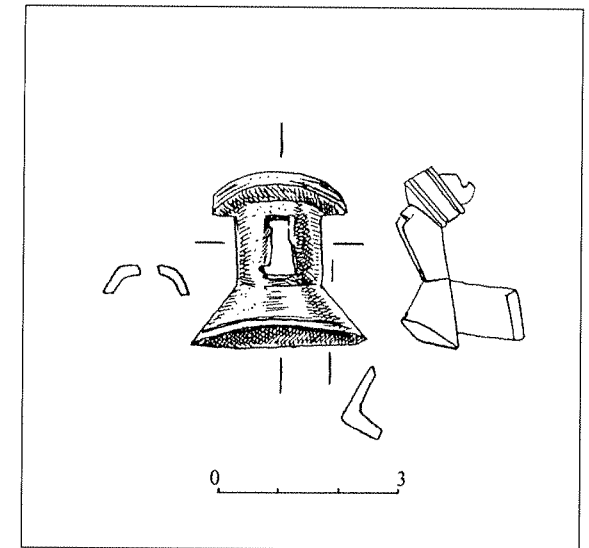
1 pav. Romėniškojo laikotarpio atsiradę Vidurio Lietuvos panemunių kapinynai

I–II a. (B2)	Raudonėnai, Kulautuva, Sargėnai
II a. pab. – III a. (B2/C1-C2)	Klangiai, Veliuona, Seredžius, Paštuva, Kriemala, Kaniūkai, Marvelė, Veršvai, Radikiai
III a. pab. – IV a. (C3)	Ramoniškiai, Kiduliai, Vilkija, Lauksvydai, Krūvandai, Antalkiai (Kvesai), Eiguliai, Aukštadvaris

menį centrinėse Romos provincijose, ir būtent Norikume (*Noricum*) (Randsborg 1995:214) su šia provincija ir fiksuojami tarpiausi vakarų baltų ryšiai. „Gintaro kelias“ klestėjo kaip tik iki III a. vidurio. Gyviausi prekybiniai santykiai su Romos imperija vyko ir iš ten pateko daugiausia importo II amžiuje (Michelbertas 1972:70, 79). Be to, tuo laikotarpiu žinoma daugiausia įrašų, susijusių su vergų prekyba (Randsborg 1995). Šiuo požiūriu ypač svarbi radinių grupė kapuose – įvairūs spalvoto stiklo karoliai. Tai importiniai dirbiniai, ypač gausios jų radimvietės Vidurio ir Vakarų Lietuvoje. Kauno apylinkių kapinynai išsiskiria labai gausiomis šių papuošalų radimvietėmis – Seredžiaus, Veršvų, Sargėnų (Michelbertas 1972:34), o ypač Marvelės kapinynas, kur atrasta bene gausiausia importinių auksuotų karolių radimvietė. Jų gamybos centrų reikėtų ieškoti Romos imperijos ribose. Jei Sambijos prūsai juos įsigydavo mainais už gausias gintaro atsargas, ir tai buvo pagrindinė mainų prekė (Nowakowski 1996b:79), tai Vidurio Lietuvos gyventojams, neturintiems gintaro, mainų preke įsigyjant šiuos karolius tegalėjo būti vergai. Manoma, kad Romos imperijos poreikis vergams ypač sustiprėjo, pasibaigus teritorinei ekspansijai, kurią imperija vykdė prieš gretimas gentis. Vergų įsigijimas galėjo būti derinamas su gintaro importu – jie buvo išnaudojami ir kaip gintaro ir kitų žaliavų nešikai į Romą (Urbańczyk 1997:40). Neturėtume manyti, kad jie vertėsi tiesioginiu savo gentainių pardavinėjimu. Čia įsikūrusi stipri ir neblogai ginkluota bendruomenė greičiausiai plėšikavo ir grobė aplinkinių genčių teritorijose.

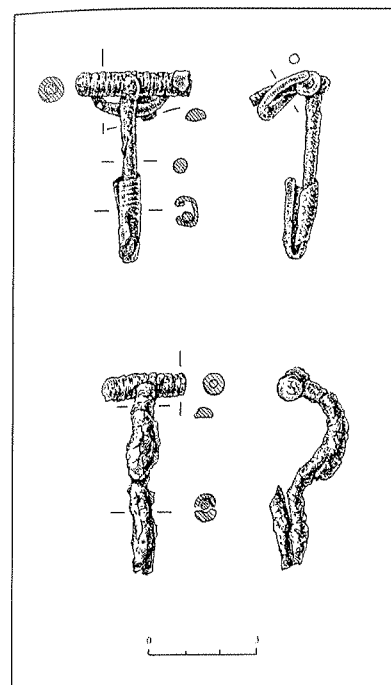
2 pav. Almgreno 96 grupės segė (A 96, Marvelė, 21 kapas)

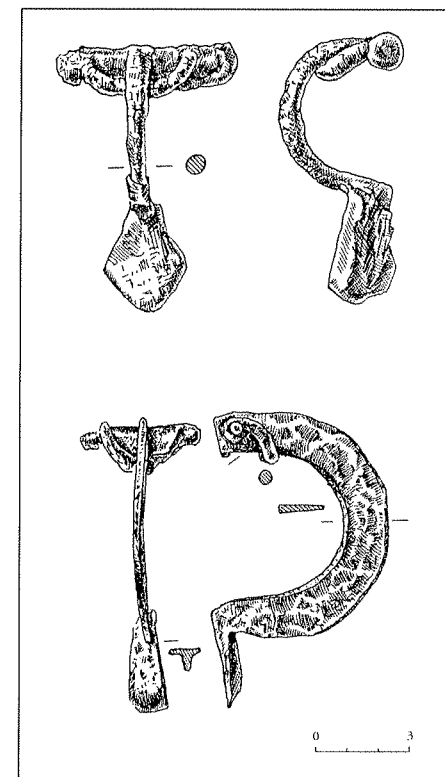
3 pav. Almgreno 129 grupės segė (A 129, Marvelė, 1066 kapas)

Aptariant šį klausimą svarbūs kai kurie baltams nebūdingi papuošalai. Paminėčiau kai kurių segių radimvietes Marvelės kapinyne. Kartu su lankinėmis laiptelinėmis aptinkamos ir Almgreno 96 tipo (toliau A96) segės (Almgren 1923), pav.2. Tai aiškus pavyslio (Vielbarko ar Pševorsko) kultūrų ženklas. Marvelėje jų penkios, toks skaičius liudija buvus gana tarprius ryšius, segės pateko mainų keliu. Jei šio tipo segės sietume su pavyslio gyventojų įtaka, tada aiškiau Pševorsko kultūros liudininku yra A129 segė su „langeliu“, pav.3 (Nowakowski 1994:376). Tai labai retas dirbinys baltų žemėse. Šiuo metu tėra žinomos trys radimvietės Sambijos pusiasalyje ir dvi sudūvių kultūros paminkluose bei viena Mozūruose, Bohačevo kultūros teritorijoje (Bitner-Wróblewska 1999:112). Dar vienas segių tipas, taip pat laikomas Pševorsko kultūros „vizitine kortele“ – lankinės geležinės segės su lenkta kojele, kartais randamos Sambijos kapinyuose (A161-162, Nowakowski 1996a:100). Atrodo, tokie dirbiniai aptikti ir Marvelės kapuose 124 (?), 1232, 1277 (pav.4a; galbūt ir daugiau, nes geležies dirbiniai stipriai koroduoja, ne visada pavyksta nustatyti segės tipą; apskritai šio tipo žalvarinės segės gana paplitę Lietuvoje, datuojamos III a. – Michelbertas 1986:119). Tokiame kontekste minėti dirbiniai ypač reikšmingi, atskleidžiantys kai kurias tarpregioninių ryšių ypatybes. Dėl pavyslio gyventojų (Vielbarko kultūra) ekspansijos į pietryčius, Pševorsko

kultūros ir baltų kraštų gyventojų tiesioginiai ryšiai buvo nutraukti, tad ir jų kaimynystė turėjo susilpnėti, tačiau archeologiniai radiniai rodo visai ką kitą – tiesioginių ryšių pagyvėjimą (Nowakowski 1994:375). Galbūt veikė tradicinė „gintaro kelio“ trauka, tačiau tai gali liudyti ir pačių baltų aktyvumą, ieškant kontaktų su tradiciniu prekybos partneriu (Bitner-Wróblewska 1999:113). Gal tai reikštų Kauno apylinkių gyventojų intensyviai pastangas ieškoti tiesioginių kontaktų pietų kryptimi (be Sambijos prūsų tarpininkavimo, kaip galėjo būti anksčiau). Beje, kaip liudija kiek vėlyvesnė, IV a. – V a. pr. medžiaga, šie ryšiai nebuvo vien tik epizodiniai. Apie naujas tradicijas, grupės žmonių „išsimylėjusių geležį“ (Nowakowski 1994:376) pasirodymą, gal tiesiog perimtą geležinių papuošalų gamybos tradiciją byloja gausūs segių radiniai šio laikotarpio kapuose. Veršvų ir Marvelės kapinyuose gausiai aptinkamos geležinės kelių tipų segės (tai įvairių formų lankinės segės, artimos A162, lankinės segės trikampe kojеле, pav.4b – sugrauztos rūdžių, ir neįmanoma tiksliau apibūdinti jų tipą), kas atspindi visai nebaltišką pomėgį puoštis geležies dirbiniais. Tokių segių, tiesa, kiek mažiau, aptikta Kalniškių bei Plinkaigalio kapinyuose, taip pat priklausančiuose Vidurio Lietuvos kultūrinei grupei. Vėlyvesnį lankinių geležinių segių variantą reprezentuoja segės plačiu juostiniu lankeliu (Kodino tipo: Veršvuose, Eiguliuose, gausiau Marvelėje – pav.4b). Jos aptiktos visuose Kauno kapinyuose (vien Marvelėje minėtų tipų segių skaičius – 15, Veršvuose – 8), Vidurio Lietuvos regiono paribyje su Rytų Lietuvos pilkapių kultūra (žiūr. radimvietes – Tautavičius 1996:193), sudūvių kultūros paminkluose (Nowakowski 1996a), dabartinės Baltarusijos vakarinėje dalyje (Gavrituchin 1989). Segės datuojamos romėniškojo laikotarpio pabaiga ar tautų kraustymosi laikotarpio pradžia (IV–V a.), didžiausia jų koncentracija žinoma Pševorsko kultūros teritorijoje. Šios segės randamos ir pajūrio baltų žemėse, tačiau, atrodo, gausiausiai jų atrasta Kauno kapinyuose. Tad vakarų baltų rytiniame pakraštyje galima pastebėti lyg ir „liežuvį“, besiskverbiantį į baltų teritoriją, užbrėžiantį minėtų segių gausiausią išplitimą (sudūvių, Kauno apylinkėse gyvenusių aukštaičių žemės). Be abejo, tai gan tamprių ryšių su pietuose gyvenusiomis gentimis (Pševorsko kultūros gentimis) požymis. Vertinant visus čia minėtus „pševorsko stiliaus“ (W.Nowakowski) dirbinius galime įžvelgti, kad šios pietų kultūros poveikio impulsas ėjo per sudūvių kultūrą Vidurio Lietuvos link. Gana tolygus šių geležinių segių išplitimas vakarų baltų genčių tarpe neigtų požiūrį, kad šios segės atspindi kažkokią realiai egzistavusią priešistorinę bendruomenę (Gavrituchin 1989:79). Beje, geležies panaudojimą baltiškų papuo-

4a pav. Geležinių A 161-162 grupės segių pavyzdžiai (Marvelė, 1277 ir 1232 kapai)

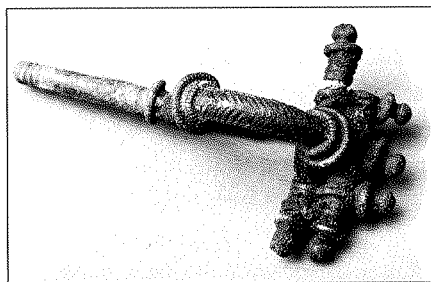
4b pav. Geležinių lankinių segių pavyzdžiai (Marvelė, 1212 ir 1204 kapai)

šalų gamybai, kaip savarankišką reiškinį (tiesa, įtakotą Pševorsko kultūros gyventojų), yra pripažinęs ir W.Nowakowski (Nowakowski 1995:29–34). Įvertinant randamų geležinių dirbinių būklę, visuomet egzistuojantį jų atpažinimo klausimą, greičiausiai tokio pobūdžio dirbinių baltų kapuose galima tikėtis ir daugiau. Tikslus jų datavimo klausimas neišspręstas. Žinant, kad sudūvių kultūroje jos naudotos ilgiau nei kur kitur (Nowakowski 1995:34), galėtume galvoti, kad ir Vidurio Lietuvoje jos naudotos keletą šimtmečių.

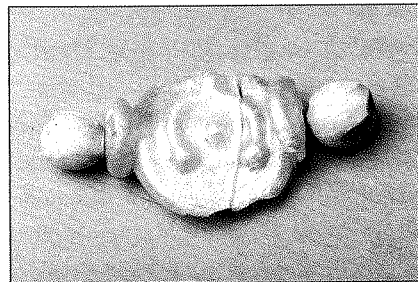
Taip pat turėtume atkreipti dėmesį į kai kuriuos radinius, charakterizuojančius paskutinį tampresnių ryšių su pavyslio ir Aistmarių gentimis romėniškojo laikotarpio etapą (fazę C2). Pirmiausia tai unikali lankinė žieduota segė

su dviguba įvija ir buoželėmis galuose (pav.5), Lietuvoje neturinti analogijų ir datuojama C2 periodu, arba III a. II puse (datuojant remtasi lenkų tyrinėtojų – J.Okulicz-Kozaryn, W.Nowakowski, M.Pietrzak – pastabomis). Šis dirbinys liudija vakarų krypties ryšius – iki Vielbarko kultūros pavyslyje ar dar toliau Vidurio Europos link, atspindi germanų genčių įtaką. Panašiai tokio tipo seges datuoja ir kiti tyrinėtojai, apibūdindami jas kaip patekusias iš germanų genčių (Põrducz 1941). Tyrimų metu Marvelės kapinyne atrastas (kapas 919) neįprastos formos auksuotas stiklo karolis, pav.6. Tai ypač retas dirbinys, kartais aptinkamas Vielbarko kultūros gotų paminkluose. Analogiškos formos karoliai žinomi iš pavyslio teritorijos (Pruszcz Gdanski kapinyno 211 kapas – Pietrzak 1997; bei Masłomęcz kapinyno /Zamość vaivadija/ 133 kapas – Kokowski 1995), čia karoliai nėra dekoruoti. Visa tai leidžia galvoti, kad šis dirbinys į Marvelę pateko Vyslos ir Aistmarių keliu. Tokie karoliai skiriami B2/C1 ir galbūt vėlyvesnei fazei (t.y. II / III a. riba). Užuominos apie sudėtinės segių dalis Veršvų kapinyne (LAB 1961:229) ir sugretinimas su (be tikslesnės radimo vietos) VDKM saugoma sidabro plokštelėmis puošta sege (LAB 1961:pav.154), perša mintį apie jų panašumą su Weklicų kapinyno (Elbliongo /Elbląg/ apyl.) puošniomis segėmis, plačiai žinomomis pietinėje Baltijos pakrantėje ir Skandinavijoje, datuojamomis C2 faze (Okulicz-Kozaryn J., 1993:143; Michelbertas 2000a:65), beje, vienintelė jų radimvietė Sambijoje – Grebieten kapinyne (Nowakowski 1996a:106). Visa tai liudija čia aptariamų ryšių reikšmę ir galimą įtaką kai kurių laidojimo papročių formavimuisi.

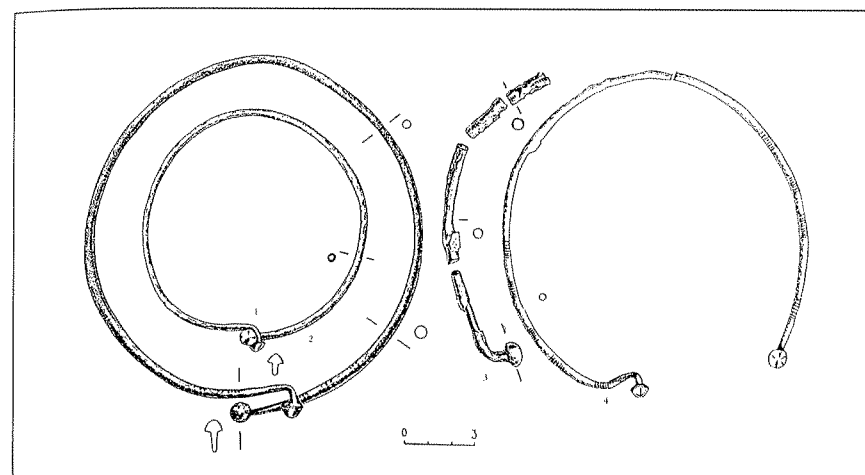
Verta pažymėti ir dar vienos įkapių grupės – antkaklių buoželiniais grybo pavidalo galais – išplitimą. Tai vienas tų dirbinių, kurio baltiškąją formą įta-

5 pav. Lankinė dviguba įvija segė (Marvelė, 1006 kapas)

6 pav. Auksuotas stiklo karolis (Marvelė, 919 kapas)

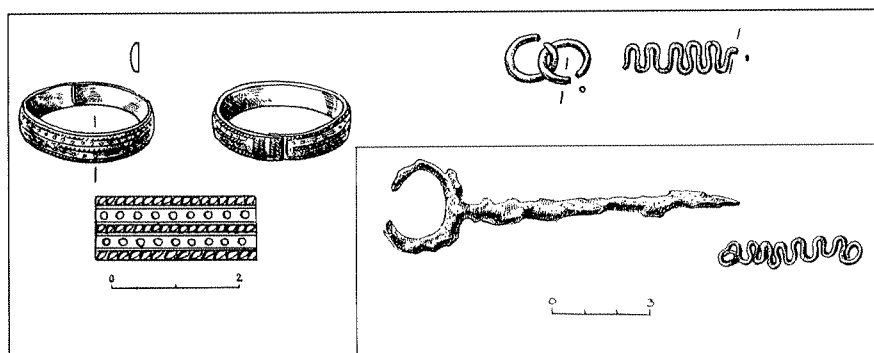
7 pav. 1 – kapas 992, 2 – 663, 3 – 769, 4 – 733

kojo skandinaviški papuošalai (Michelbertas 2000a). Nemažai jų rasta Vakarų Lietuvoje, Žemaitijoje, tačiau ypač gausi radimvietė yra Marvelės kapinyne – romėniškojo laikotarpio kapuose rastos septynios šio tipo antkaklės. Tai vienas iš populiariesnių to meto papuošalų, pav.7, vėlesniais šimtmečiais praėjęs ilgą raidos kelią, žinoma keletas šių antkaklių tipų.

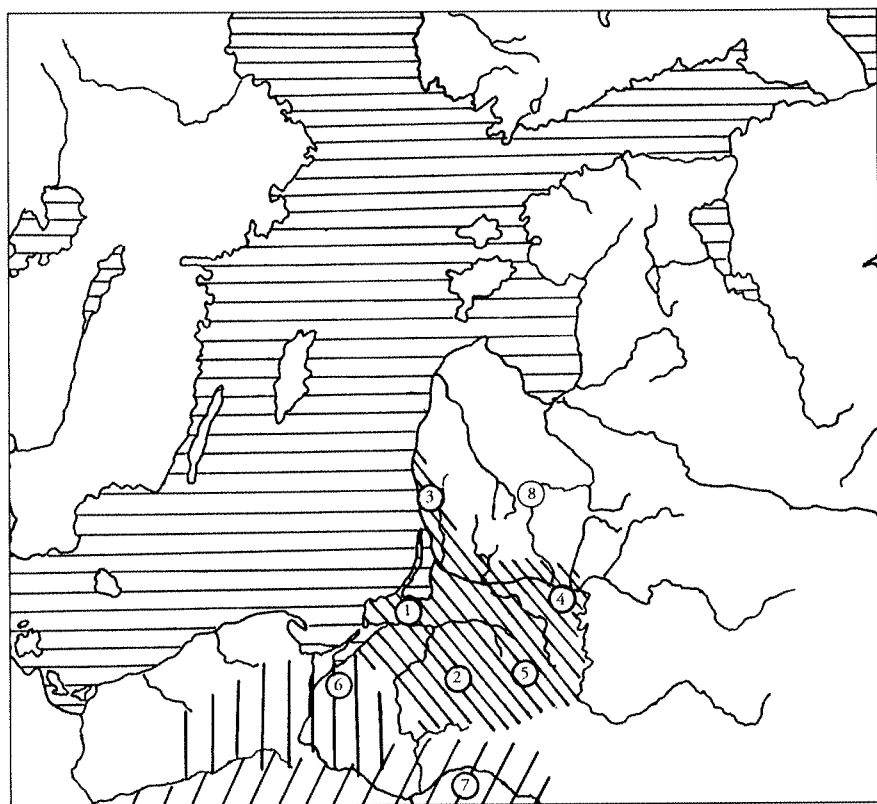
Labai netikėti baltų gentims dirbiniai – iš žalvarinės juostelės lyg vingiuojanti bangėlė gamintų apyrankių fragmentai. Šie romėniškojo laikotarpio B2 fazei būdingi dirbiniai išreiškia tolimą Vielbarko kultūros gotų įtaką per Sambijos prūsus (Nowakowski 1996a:98) iki Marvelės bendruomenės gyventojų (84, 596, 772 kapas, pav.8). Baltų kraštuose jų radimvietės išsidėsto pajūrio regione (dvi Elbliongo apylinkėse, Greibau kapinynas, Karaliaučiaus apyl. – Blume 1914). Tokios sidabrinės apyrankės geriau žinomos iš turtingų Vielbarko kultūros gotų kapų (Okulicz-Kozaryn J., 1993), tačiau pastaruoju metu paprastos formos bronzinės vielos apyrankės aptiktos romėnų pasienio (Frankfurto apyl. – Beckmann 1981) bei gotų kape (Kowalewsko – Skorupka 2001). Šie radiniai iškalbingai liudija Nemuno-Neries santakoje įsikūrusios bendruomenės ryšius.

Darbe sąmoningai aptariami tik kai kurie dirbinių tipai – tie, kurie iki šiol yra beveik neaptarti ar labai paviršutiniškai apžvelgti, kartu jie atspindi

8 pav. Bronzinės juostelės apyrankių fragmentai (kapai 772, 596)

9 pav. Vakarų baltų senkapiai: 1 – Dolkeim-Kovrovo kultūra; 2 – Bohačevo kultūra; 3 – Vakarų Lietuvos kapai su akmenų vainikais; 4 – Vidurio Lietuvos senkapiai; 5 – Sūduvių kultūros paminklai. Pilkapių (8), Vielbarko (6) ir Pševorsko (7) kultūrų paminklai

kultūrų kaitos, ryšių, mainų ar bendradarbiavimo momentus. Tai padeda atskleisti Nemuno ir Neries santakoje besikuriančios bendruomenės kultūrinę orientaciją. Šiam kraštui būdingiausių dirbinių formos, įvairovė ir išplitimas yra ne kartą ir įvairiomis progomis aptarta Lietuvos archeologų darbuose: LAB 1961; Michelbertas 1972, 1986; LAA IV 1978 bei kt.

Netgi nesant tiesioginių ryšių su Romos imperijos provincijomis, reikia įvertinti tai, kad tam tikri romėniškosios kultūros modelio atšvaitai pasiekė ir šiuos kraštus. Romos imperijos ekspansija į „barbarų“ kraštus paveikė vietinius gyventojus, tapdama modeliu jų visuomenės raidai, ji atnešė hierarchinės aukšto rango visuomenės pavyzdį (*high rank society*: Callmer 1988:266) *Barbaricum* kraštams, persidavė iki tolimų pakraščių (tai paliudija netikėti importo dirbiniai kapuose, – kaip aušto rango atstovo išraiška). To modelio suvokimas, kartais sureikšminamas ar primiršamas, išliko per ilgus šimtmečius. Tai reikia vertinti kaip ypač reikšmingą impulsą, čia gyvenusios bendruomenės įsitraukimas į regioninę veiklą akivaizdus. Net jai nutrūkus (C3 fazėje – IVa.), „mainų modelio“, „visuomenės stratifikacijos“ suvokimas išliko, ir tai paliudija įkapių rinkiniai kapuose.

Laidojimo papročiai, ypač kapuose randamos šio laikotarpio įkapės, Vidurio Lietuvos gyventojus kultūrinėmis tradicijomis suartina su Baltijos pajūrio gyventojais. Tai leido šiais klausimais intensyviai dirbantiems Lenkijos archeologams priskirti Kauno apylinkių gyventojus prie vakarų baltų kultūrų rato (J. Okulicz, W. Nowakowski, pav. 9). Visų šių kultūrų gyventojų materialinė kultūra yra panaši ir, galima spėti, giminingos ar tos pačios kilmės. (Tarp Lietuvos archeologų tokia nuomonė beveik nesvarstoma, nes tyrinėjančių prūsų archeologiją – buvusios Prūsijos archeologinį paveldą – yra labai nedaug). Šioje grupėje žinomos kelios baltiškios kultūros, ryškiau ar silpniau besiskiriančios tarpusavyje. Jei išsamiai galima paaiškinti Lietuvos pajūrio kultūros atsiradimą ir pasekti jos nuoseklią raidą iš ankstesnės pilkapių kultūros, tai visiškai problematiškas yra Nemuno žemupio ir Vidurio Lietuvos (Centrinės Lietuvos) plokštinių kapynų atsiradimas (Šimėnas 1997:50). Paprastai tyrinėtojai aptarinėja, kokios etninės grupės protėviais buvo Kauno apylinkių gyventojai (aukštaičių protėviai ar prazemaičiai), tačiau rečiau bandoma ieškoti atsakymo, kas sąlygojo šios kultūrinės grupės susidarymą didžiųjų Lietuvos upių santakoje (Nemunas – Neris, Nevėžis, Dubysa). Kai kurie tyrinėtojai sieja tai su įvykiais Pavyslyje, kuomet pajudėjęs gotų gentys „spaudė“ gretimų kultūrinių grupių gyventojus – pavyslio Vielbarko kultūros gyventojus, o šie savo ruožtu stūmė Baltijos pajūrio baltus link Lietuvos, vadinasi, ir į tuo metu retai apgyventas Kauno apylinkes

(žiūr.: Okulicz-Kozaryn J., 1993; Nowakowski 1996a). Tokią nuomonę yra pareiškę ir Lietuvos archeologai (Ušinskas 1988, Šimėnas 1994a). Tokiu atveju turėtume pripažinti Nemuno – Neries santakoje egzistavus ypač stiprią atsikėlėlių grupę (labai iškalbinga Sargėnų kapinyno medžiaga, nemažas trumpu laikotarpiu datuojamų kapų skaičius liudija apie gana didelę bendruomenę). Bet tai visiškai pateisintų stiprios komunikacinės ašies susiformavimas – Nemunas tampa priari jungė kultūrines grupes. Kalbant apie Kauno apylinkių kultūrinės grupės susiformavimą, reiktų atkreipti dėmesį į laidojimo papročio ypatybes. Įkapių įvairovėje ir kapo įrangoje pastebimi saviti papročiai (nors yra daug bendrumų, kas ir įgalina priskirti vakarų baltų kultūrų ratui), tačiau pati kapinynų struktūra, t.y. kapų išsidėstymas ir išplanavimas, labai primena Sambijos prūsų ir Vielbarko kultūros gyventojų tradicijas. Tai pasakytina apie laidojimą ryškiau ar silpniau išsiskiriančiomis eilėmis, kuriose mirusieji laidojami viena kryptimi, vienu ar sąlygiškai vienu tankumu. Vyraujanti mirusiųjų laidojimo kryptis (Vidurio Lietuvos kapinynuose vakarų-šiaurės vakarų bei rytų-pietryčių) labai primena beveik visuose prūsų kapinynuose įprastinę griautinių kapų orientavimo kryptį šiaurės vakarų – pietryčių (Engel 1931b:315). Pažymėtina, kad dalis inhumacijos papročiu Vidurio Lietuvos kapinynuose laidotų mirusiųjų yra randami karstuose, kas visiškai atitiktų iš pavyslio perimtą prūsų laidojimo tradiciją (Nowakowski 1996a:62).

Tad Kauno ištakas mes galime sieti su ankstyviausio, tankiai užlaidoto kapinyno dabartinio miesto teritorijoje – Sargėnų – atsiradimu ir egzistavimu. Romėniškajam laikotarpiui čia priskiriama net pusketvirto šimto kapų (Michelbertas 1986:45). Lietuvos teritorijoje panašus savo reikšme šio laikotarpio kapinynas tėra žinomas Vakarų Lietuvoje – Aukštakiemiai (Oberhof). Šios radimvietės reikšmingos kaip centrai, išsiskiriantys gyventojų gausa bei importo dirbinių svarba ir reikšme kapuose. Kito, netoli nuo Sargėnų buvusio centro, liudytoju yra Marvelės kapinyno medžiaga (dabar jau iširta apie 550 romėniškojo laikotarpio kapų, baigus kapinyno tyrimus jų turėtų padaugėti) bei Veršvai. Tai aiškūs to meto gyvenvietės požymiai. Svarbu, kad jos atsiradimas sietinas su komunikacinių ryšių arterijos – Nemuno – panaudojimu. Ta pačia apgyvendinimo (gyvenvietės patrauklumo) sąlyga, kuri išliko ir vėlesniais vėlyvųjų viduramžių ir netgi XIX amžiaus laikais.

Remiantis kapinynų medžiaga, šioje teritorijoje atrandame stambesnių gyvenviečių telkinį, kurio populiacija greičiausiai gerokai viršijo vidutinį regiono gyventojų tankumą.

Nors darbe išsamiau nagrinėjami vikingų laikotarpio klausimai, tačiau neįmanoma atsiriboti nuo tautų kraustymosi laikotarpio reiškinių. Kaip atskiras kultūros istorijos laikotarpis Lietuvos archeologijoje jis išskirtas neseniai ir neturi galutinai nusistovėjusių chronologinių ribų (Tautavičius 1996). Nėra išsamiai apibūdinti materialinės kultūros reiškiniai, atspindintys šį laikotarpį. Vidurio Lietuvoje šiuo laikotarpiu visuotinai plinta mirusiųjų kremavimo paprotys, pradėdami aukoti žirgai, o šių papročių ypatybės leidžia pažinti ir to meto visuomenę. Apgyvendinamos teritorijos, kurių pagrindu vėliau formuojasi teritorinės struktūros – žemės. Su tautų kraustymosi periodu siejama dirbinių formų, kai kurių gamybos technologijų kilmė. Jį charakterizuoja ir visuomenės struktūros pokyčiai.

Tautų kraustymosi laikotarpio pradžia Vidurio Europoje tradiciškai siejama su hunų genčių pasirodymu prie Juodosios jūros IV a. pb. Jis siejamas su D ir E fazėmis, dar O. Tischler'io pritaikytomis ir baltų kraštams. Literatūroje šis laikotarpis paprastai apibūdinamas kaip permainingų, pokyčių laikotarpis. Keičiasi tam tikroje teritorijoje gyvenusių genčių laidojimo papročiai, keičiasi kapinynų vietos, neretai pastebimas gyventojų skaičiaus sumažėjimas, ryškūs materialinės kultūros pokyčiai. Kiek tai būdinga Vidurio Lietuvos gyventojų kultūrai šiame laikotarpyje?

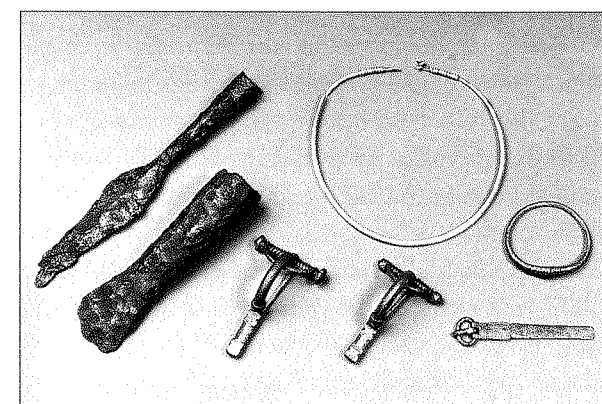
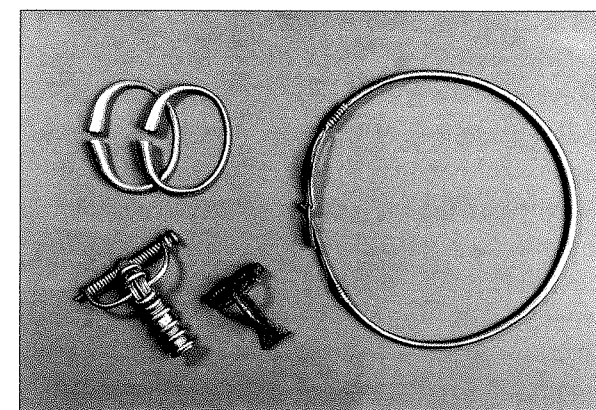
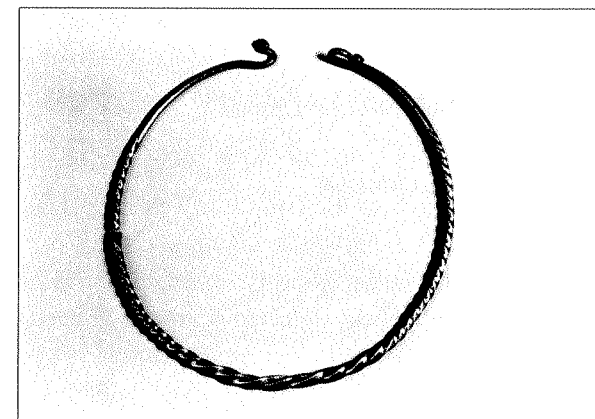
Tyrimų metu nustatyti kai kurie naujai įkurti kapinynai, kuriuose ankstesnių kapų praktiškai nežinoma (Plinkaigalis, Pašušvys, Kalniškiai, Eiguliai, Griuniūnai, Obeliai). Tačiau reikia pažymėti, kad stambiausi šio laikotarpio paminklai išlieka iš senesnių laikų ir juose matyti aiškūs laidojimo papročių tęstinumas – Marvelė, Veršvai – Kaune, nors ir aptinkamos tam tikros naujovės (tačiau netikslinga tai sieti su bent kiek skaitlingesnių ateivių grupių pasirodymu). Tad jei Nemuno žemupyje atrandama ryškesnių ateiviškos kultūros elementų – Vidgirių kapinynas, Vidurio Lietuvoje išlieka gan ryškios senosios tradicijos. Nežiūrint kai kurių tolimų kraštų liudininkų – pavienių iki tol nežinomų dirbinių – pasirodymo kai kuriose vietose (ypač tai pasakytina apie Plinkaigalio kapinyną), kažin ar turime pagrindo teigti apie stiprius politinius procesus bei esminius pokyčius Vidurio Lietuvos kultūroje (palyg. Šimėnas 1992:32–33).

Tautų kraustymosi laikotarpio pirminę fazę charakterizuoja sumaištis visoje Vidurio Europoje (tai E1 fazė, arba V–VI amžių riba). Tik aprimus tautų judėjimo procesui, klajojančioms germanų gentims užėmus anksčiau tuščias teritorijas, nusistovėjus ryšiams tarp visame Dunojaus regione bei Skandinavijoje išsimečiusių germanų genčių, vėl atgimsta prekybiniai ryšiai (Žak 1985:436).

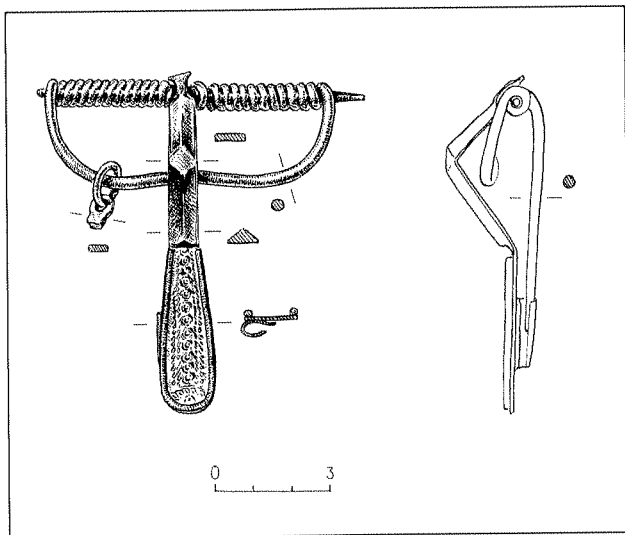
Tautų kraustymosi laikotarpį turėtume vertinti pagal tam tikrų, apibrėžtų požymių (simptomų) egzistavimą, mažesnę ar gausesnę jų pasirodymą D-E fazės kapuose (IV pb.–VII a.). Kaip ir įprasta archeologijoje, tai santykinės chronologijos terminas ir neturėtume pabrėžtinai ieškoti kažkokios ryškios ribos ar lūžio gyventojų materialinėje kultūroje bei laidojimo papročiuose. Tad tokio periodo egzistavimą turės apibrėžti ne gausus importas, atsikėlėlių būriai ar neįprastų papročių atsiradimas, – jį pažymės atskiram regionui būdingas kultūrinis horizontas ir jo santykis su aplinkinių kultūrų kontekstu. Kas charakteringa tokiam horizontui, priklauso nuo įvykių ritmo regione. Tai yra – tam tikrų dirbinių formų išplitimo bei įvairovės, tų formų raidos.

Baltijos pajūryje gyvenusių vakarų baltų kultūrai, kuriai XX amžiaus tyrinėtojai skyrė žymiai didesnę dėmesį nei kitoms, tie požymiai yra jau ne kartą aptarti. Jie leidžia apibrėžti ir smulkiau periodizuoti tautų kraustymosi laikotarpį (Tischler, Kemke 1902; Kulakov 1989a; Kowalski 1991, 2000 bei kitų autorių straipsniai). Tam tikrų identiškų dirbinių formų atsiradimas, jų kompleksai leidžia sinchronizuoti šio laikotarpio fazes skirtinguose kraštuose. Jei, jau turėdami archeologinių tyrimų duomenis, palygintume Vidurio Lietuvos ir, tarkime, Sambijos prūsų ar sūduvių kultūras, mums ryškėtų kai kurie bendri bruožai (toliau bandysime apžvelgti tą medžiagą, įgalinančią spręsti apie galimus ryšius su prūsų gentimis). Vien pirminė trumpa apžvalga leidžia pastebėti tam tikrus bendrus bruožus. Sambijos prūsų kultūrą, kaip ir ankstesnę fazę, gerai reprezentuoja taip vadinama Dolkeim – Kovrovo kultūra, turinti aiškius pradinio tautų kraustymosi laikotarpio bruožus (Nowakowski 1996a, 2000). Galime pažymėti, kad prūsų kultūros dirbiniai, charakterizuojantys minėtą laikotarpį, aptinkami Marvelės kapinyne, tai leidžia sinchronizuoti šį periodą gretimose baltų kultūrose. Tai visa grupė radinių – sagtys su metopiniu liežuvėliu (nedidelė skersinė stačiakampė plokštelė), kūgio formos skydų umbai, šampuko dekoru puošti dirbiniai ar jų detalės, lankinės ilgakojės segės (Bittner-Wróblewska 1993) bei visa grupė naujai atsiradusių dirbinių tipų, būdingų įvairiems Vidurio Europos kraštams – kelių tipų antkaklės su kilpele ir kabliuku, antkalės su rakto skylutės formos kilpele (Tautavičius 1996), antkaklės išstorėjančia priekine dalimi, apyrankės storėjančiais galais bei kiti dirbiniai, pav.10.

Šios trumpos tautų kraustymosi laikotarpio apžvalgos pradžioje norisi atkreipti dėmesį į kai kuriuos faktus, atspindinčius šiam periodui būdingus procesus. Kaune tyrinėto Veršvų kapinyno segė (pav.11, VDKM inv.1590:540) api-

10 pav. Tautų kraustymosi laikotarpio įkapės (Marvelė, kapai 268, 333, 319)

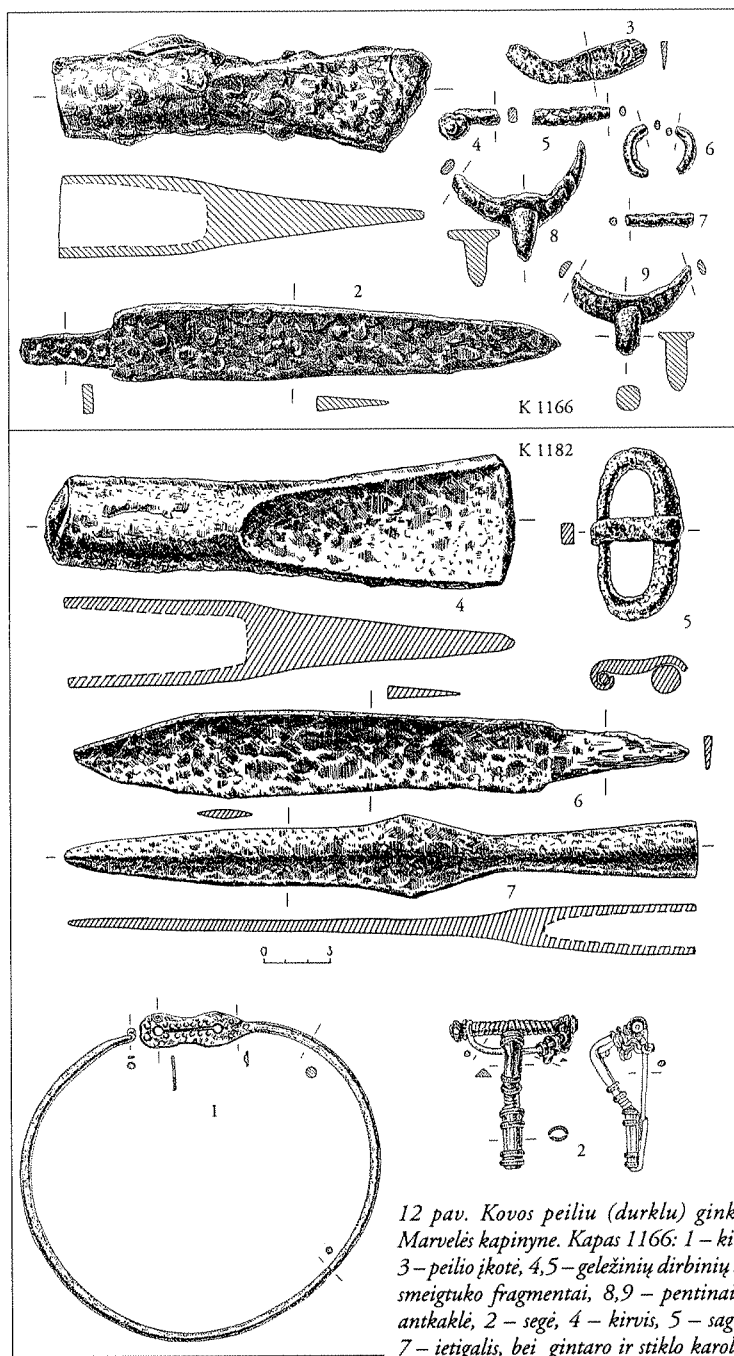
11 pav. Lankinė segė
platejančia kojele
(Veršvai, ats.radinys)

būdina pradinį etapą. Jau pati segės forma – artima trikampiui, platejanti segės kojėlė – labai būdingas D fazės (IV a.pb – V a.pr.) dirbinys (Tischler, Kemke 1902). Ji turi ir kitus bruožus, laikomus pagrindiniais tautų kraustymosi laikotarpio šaukliais – kojėlės puošimui panaudota plona dekoruota skardelė, dekoras visiškai toks pats, koks aptinkamas prūsų diržų apkaluose (Tischler, Kemke 1902; Bitner-Wróblewska 1993). Dekoras būdingas skandinaviskajam stiliui (taškėliai, koncentriniai apskritimai), o segės trumpa lieta užkaba būdinga prūsų dirbiniams. Manoma, ankstyviausi taip dekoruoti dirbiniai žinomi iš Sambijos kapų, tačiau gana greitai ši tradicija plinta tarp kitų baltų genčių (Bitner-Wróblewska 1993:258). Panašaus dekoru elementai aptinkami ant sagčių apkalų (Marvelė, Plinkaigalis ir kt.), metalinių dekoruotų diržų galų (Plinkaigalis, Veršvai – VDKM inv.1590:702, 703). Kaip vienus ryškesnių ankstyvosios tautų kraustymosi laikotarpio fazės liudininkus galima trumpai paminėti sagtis ir jų apkalus. Šie dirbiniai randami įvairiuose Vidurio Lietuvos kapinyuose. Sagtys atitinka būdingą rėmelio charakteristiką – ovalus platejančia priekine dalimi. Kai kurie sagčių apkalai yra dekoruoti ornamentu, kurio kilmė galėjo būti artima skandinaviskai tradicijai. Bene plačiausiai aptarti tautų kraustymosi laikotarpio dirbiniai – geriamieji ragai su ypač puošniais, štamputko ornamentu dekoruotais sidabro ir žalvario apkalais – žinomi iš Plinkaigalio ir Pašūsvio kapinynų Ariogalos apylinkėse (Kazakevičius 1993).

Visiškai naujo tipo dirbinių grupę sudaro kelių tipų antkaklės – kilpele ir kabliuku (plonėjančiais galais su dviguba kilpele, lygiu ir tordiruotu lankeliu, antkaklės viela apvyniotais galais), raktų skylutės formos kilpele, paprastai datuojamos IV–V a. (C3-D fazė), dalis VI a. pr., pav.10. Dauguma šių dirbinių liudija ryšius su Vidurio Europa, kai kurie jų laikomi tipiškais ten gyvenusioms germanų gentims, kiti gerai pažįstami jų atstovams (Die Alamannen 1997, Blume 1912:87). Marvelėje dauguma šių antkaklių yra sidabrinės ir jau tuo atspindi pasikeitusias bendruomenines nuostatas – dabar sidabrinė antkaklė tampa aiškia bendruomenėje užimamos socialinės padėties išraiška (galbūt norimos padėties, tai kaip siekis – kas nepavyko bendruomenėje, įkapėmis siekiama išreikšti norimą socialinę padėtį pomirtiniame pasaulyje). Šių tipų antkaklių kiekis (Marvelėje virš dvidešimties, gana daug jų Ariogalos apylinkių kapinyuose – Plinkaigalyje bei Kalniškiuose) Vidurio Lietuvoje leidžia galvoti apie palyginti stiprų impulsą, perimant šių papuošalų formas. Dar viena grupė dirbinių, dalinai sutampančių su minėtų antkaklių plitimu, būdingų tautų kraustymosi laikotarpio D-E fazėms (IV a.pb. – VII a.) – apyrankės storėjančiais galais. Šiuo laikotarpiu Vidurio Lietuvoje jos yra gausiausiai išplitusios. Dar didesnę dalį storagalės apyrankės sudaro periodo pradžioje (D-E1 fazės, IV a.pb – VI a.pr.) – šiame laikotarpyje tai ryškiai vyraujantis apyrankių tipas. Jos ypač būdingos Vidurio Lietuvos kapams (Kazakevičius 1993:119). Kadangi tai labai gerai pažįstamas papuošalas Vidurio Europos gyventojams (Tautavičius 1996; Die Alamannen 1997; Banytė-Rowell 2001), Lietuvoje jis charakterizuoja tautų kraustymosi laikotarpio pokyčius ir yra šio kultūrinio horizonto rodiklis.

Vidurio Lietuvoje tautų kraustymosi laikotarpio pradžioje atsiranda ginklais turtingų kapų horizontas. Daugiausia remdamasis Nemuno žemupio kapinynų medžiaga, V.Šimėnas apibrėžė durklais ginkluotų karių kapų horizontą ir susiejo tai su naujos polietninės karių grupės atėjimu (Šimėnas 1996). Tokie ginklai gerai žinomi ir Kauno apylinkių kapinyuose. Aktualu, kad jie reprezentuoja naujo, anksčiau nežinoto, įkapių rinkinio atsiradimą. Apskritai ginkluotų karių kapai ar ryškus jų kiekio padidėjimas yra vienas tautų kraustymosi laikotarpyje vykusių pokyčių indikatorius. Kaip liudija tyrimų medžiaga, šis horizontas sietinas ne vien su minėto autoriaus apibūdintu specifiniu ginklu – durklu su išilginiais grioveliais, bet apskritai su duriamojo ginklo (smailėjančio kovos peilio) pasirodymu. Kai kurios panašaus ginklo užuomazgos retkarčiais pasitaiko kapuose (pvz. Marvelės kapas 1166), tačiau pakanka-

12 pav. Kovos peiliu (durklu) ginkluotų karių kapai Marvelės kapinyne. Kapas 1166: 1 – kirvis, 2 – kovos peilis, 3 – peilio įkotė, 4, 5 – geležinių dirbinių dalys, 6, 7 – geležinio smeigtuko fragmentai, 8, 9 – pentinai. Kapas 1182: 1 – antkaklė, 2 – segė, 4 – kirvis, 5 – sagtis, 6 – kovos peilis, 7 – ietigalis, bei gintaro ir stiklo karoliai, žiedai, įvijos.

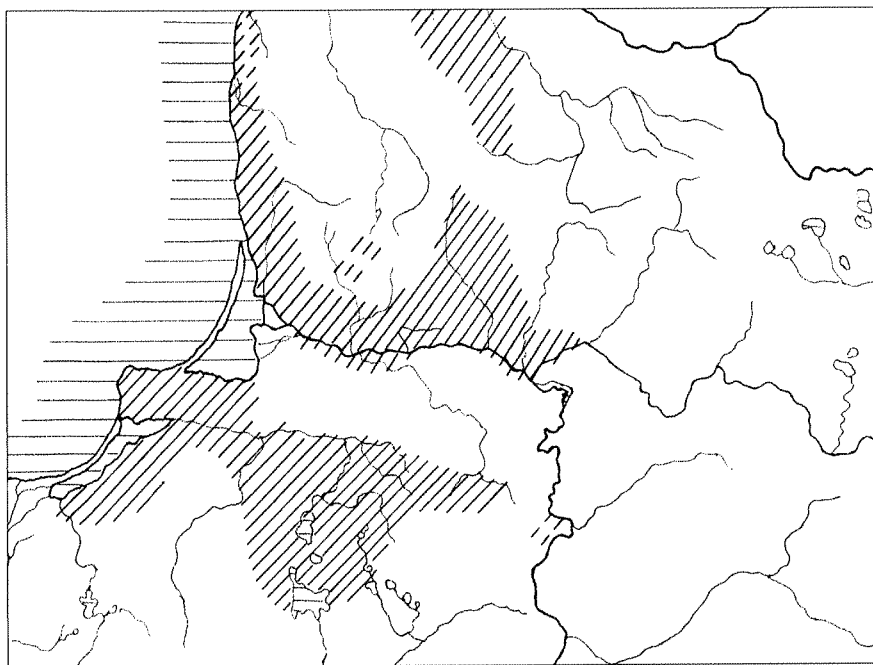
mai tobulos formos dirbinys pasirodo tik dabar (D fazė). Tokiuose kapuose randamų įkapių rinkinys yra labai vienodas, ginklų skaičius ir įvairovė nekinta, papuošalų kiekis kapuose skirtingas, bet kartojasi keletas tų pačių tipų ir formų, retkarčiais aptinkamos papildomos įkapės. Šis ginkluotų karių kapų horizontas fiksuotas įvairiuose Vidurio Lietuvos kapinyuose, jo pasirodymas datuotas IV/V a. riba. Ypač gausūs šie kapai Plinkaigalio kapinyne, kur sudaro trečdalį visų vyrų kapų skaičiaus (Kazakevičius 1993:75). Daugumai šių kapų charakteringa kovos peilio ir kirvio derinys. Tuo tarpu Marvelės kapinyne palaidoti kariai pasižymėjo gausne ginkluote – kapų įrangai charakteringas kovos peilio (arba durklo) + kirvio + ieties derinys. Toks derinys tinka beveik 70% kapų (18 iš 26), be to, D+I (durklas ir ietis – 3 kapai), tik D (2), arba D+2I (2, ryškesni karinio elito kapai) bei D+K (durklas ir kirvis – 1 kapas). Toks pastovus tam tikro tipo ginklų rinkinys kapuose liudija apie besiformuojantį (ar jau susiformavusį?) lygiateisių karių sluoksnį bendruomenėje, kurie greičiausiai buvo elitinių (socialiai aukštesnio rango) šeimų atstovai. Karingumas ypač eksponuojamas Ariogalos apylinkėse nuo IV–V a. gyvenusios bendruomenės kapuose (Plinkaigalio, Kalniškių kapinynai). Visas įkapių kompleksas liudija artimus ryšius su Sambija (Dolkeim-Kovrovo kultūra). Tokiuose kapuose greta ginklų paprastai randamos segės (lankinės ilgakojės, trikampė kojele, lankinės žieduotosios bei geležinės segės), rečiau antkaklės su kilpele ir kabliuku, kartais apyrankės daugiau ar mažiau storėjančiais galais, smeigtukai, žiedai, sagtys, peiliai, kartais pincetas, pentinai, perpetė, karolis ar jų vėrinys (pav.12). Sambijos prūsų kultūroje kovos peiliai – durklai su išilginiais grioveliais pasirodė IV–V a. sandūroje (D fazėje) kaip naujas ginklas (Nowakowski 1996a:58). Vidurio Lietuvos kultūroje tiek paprasti kovos peiliai, tiek durklai su išilginiais grioveliais plinta vienu metu. Tokio ryškaus ir gausaus karių kapų sluoksnio vėlesniuose tautų kraustymosi periodo kapuose nerandame. Vėliau užtinkami pavieniai karinio elito kapai labiau atspindi besiformuojančias nedideles teritorines struktūras ir su gausiomis įkapėmis laidojamus vietinius valdovus (giminės „kunigaikštukus“).

Aptartieji ginklų komplektai kapuose nėra atsitiktiniai. Matyt, jie yra ankstyvojoje tautų kraustymosi laikotarpio fazėje Europoje vykusių pokyčių atspindys. To meto karų įtakoje susidariusios ir besikuriančios karinės struktūros jungėsi, tapdamos naujų etninių struktūrų – etninių grupių, genčių ar gentinių junginių užuomazgomis. Tai ir būtų atsakymas, kodėl ir kaip romėniškojo laikotarpio Centrinės Lietuvos kultūra tampa Vidurio Lietuvos kultūra.

Nuo šio momento palaiptai kinta ne tik laidojimo papročiai, plečiasi šios gyventojų grupės užimta teritorija, keičiasi visuomenės socialinė struktūra.

Palaiptai pokyčius ir kintančią gyventojų kultūrinę orientaciją atspindi ir anksčiau aptartos geležinės segės, kurios taip pat yra svarbus tautų kraustymosi laikotarpio ankstyvos fazės rodiklis. Geležinių papuošalų kilmė tiesiogiai sietina su Pševorsko kultūra (Nowakowski 1996a: 100–102). Vidurio Lietuvos kapinynai pasižymi tokių segių gausa D-E1 fazės kapuose – ypač Marvelė ir Veršvai, kur lyg ir juntame ryškiausią pomėgio geležiai postūmį.

Tam tikra lankinių segių grupė yra laikoma vienu tautų kraustymosi laikotarpio požymiu, – lankinės ilgakojės segės lieta užkaba (Bitner-Wróblewska 1993; pastaruoju metu šiems dirbiniams apibūdinti autorė taiko terminą Dolkeim-Kovrovo segių tipas – Bitner-Wróblewska 2001: 43–51). Aptariamu klausimu tokios segės yra ypač svarbios, jos gausiai paplitę tiek prūsų žemėse, tiek

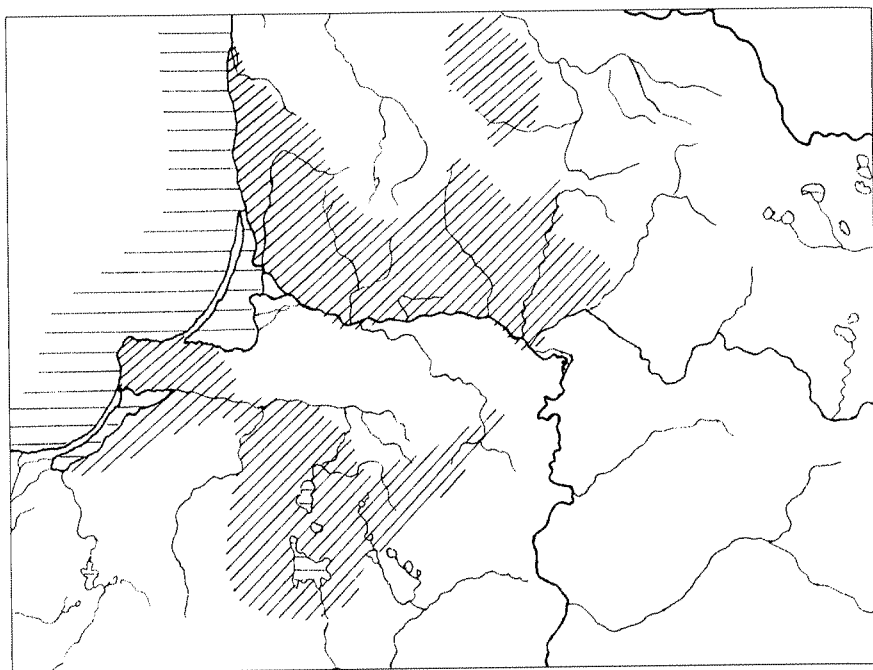
13 pav. Lankinių ilgakojų segių išplitimo teritorija (užbrūkšniuota – segių radimvietės keliuose gretimuose kapinynuose, kitur težinomos pavienės atsitiktinai randamos segės. Sudaryta remiantis: Bitner-Wróblewska 1993, 2001; Tautavičius 1996 bei Marvelės kapinyno radiniais)

Lietuvos pajūrio bei Vidurio Lietuvos kultūrose. Šis papuošalas apibrėžia vienalaikį tautų kraustymosi laikotarpio horizontą. Nors stilistiškai segės yra vienodos, pagal užkabos formą baltų žemėse skiriamos dvi jų grupės – užkaba per visą kojelės ilgį ir trumpa užkaba. Pirmasis variantas būdingas Lietuvos pajūrio, Kauno apylinkių bei Gotlando ir Olando salų gyventojams, šiuose regionuose išsiskiria didžiausi šių segių telkiniai, pav.13 (Bitner-Wróblewska 1993, medžiaga papildyta Vidurio Lietuvos kapinynų tyrimų duomenimis). Nors manoma, kad jos gali būti šiek tiek vėlyvesnės, tačiau neabejotina, kad šių segių išplitimo regionas visiškai atitinka tautų kraustymosi laikotarpio tradiciją ir įgalina taikyti bendrus datavimo ir periodizavimo principus.

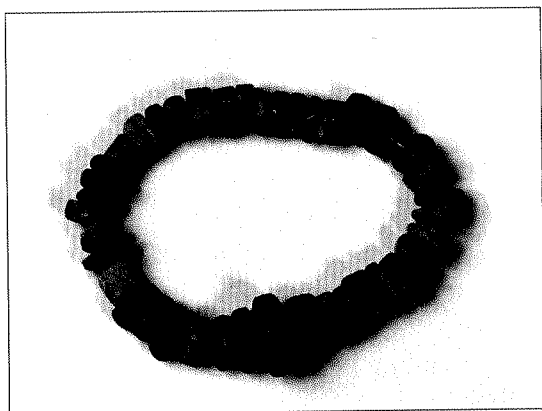
Kelių kitų tipų segės gerai žinomos visuose vakarų baltų gyventuose plote, vienodos jų formos turėtų būti vienalaikės (arba labai artimos) įvairių genčių teritorijose. Vidurio Lietuvos kapinynuose randamos lankinės kryžine kojele ir artimos joms lankinės laiptelinės segės (ankstyvasis jų variantas su skirtingo ilgio laipteliais, su iš tos pačios įvijos formuotu paprastu įvijos lankeliu), jos randamos ir Lietuvos pajūrio žemėse (Tautavičius 1996, Kazakevičius 1993). Šios segės yra būdingas prūsų genčių papuošalas, kur, manoma, ir buvę jų gamybos centrai. Būtent šios segės yra vienas iš ryškesnių tautų kraustymosi laikotarpio E1 fazės (V a. pb. – VI a.pr., t.y. jau vėlyvesnio periodo, lyg ir antrosios bangos) požymis (Okulicz 1988). Jos randamos Olštyno (Olsztyn) grupės prūsų paminkluose, tačiau ypač būdingos naujai įkurtiems Elbliungo apylinkių prūsų kapinynams bei Sambijos kapams (Okulicz 1988; Dorr 1898; pastarasis autorius, kaip ir O.Tischler'is, – ankstyvasis tokio tipo segės datuoja V amžiumi). Be to, gausiai randamos šios segės tokiuose išraiškinguose laikotarpio kapinynuose kaip Silberberge bei Lenzen (Lencze) prie Elbliungo, Daumen (Tumiany) ir Kellaren (Kielary) Olštyno kultūrinėje grupėje bei kitur. Įsidėmėtina, kad šios segės neretai randamos kartu su lankinėmis trečios grupės žieduotosiomis segėmis (– plačia dekoruota kojele).

Kaip nurodo tyrinėtojai, segės kryžine kojele Lietuvoje yra negausios ir čia kažkodėl neprigijo (Tautavičius 1996:213). Štai šiame kontekste svarbi yra Vidurio Lietuvos kapinynų medžiaga, kaip ir žieduotųjų segių (ryškaus prūsų genčių papuošalo) ypač gausus išplitimas Kauno apylinkėse. Tokiu būdu galime pastebėti tam tikrą Sambijos vaidmenį, kuri V–VI a. pr. didele dalimi lėmė dirbinių formų vystymąsi baltų regione.

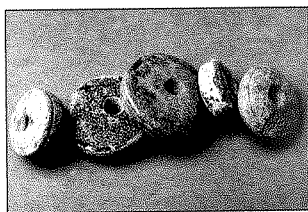
Visi minėti tautų kraustymosi laikotarpio ankstyvąją fazę charakterizuojantys požymiai liudija, kad Sambijos ir Kauno apylinkių, taip pat vakarų Lie-

14 pav. Lankinių žieduotųjų III grupės segių išplitimas baltų kraštuose – radimvietės pažymėtame areale (sudaryta remiantis: Kazakevičius 1993:111; Tautavičius 1996 bei Marvelės kapinyno tyrimų duomenimis)

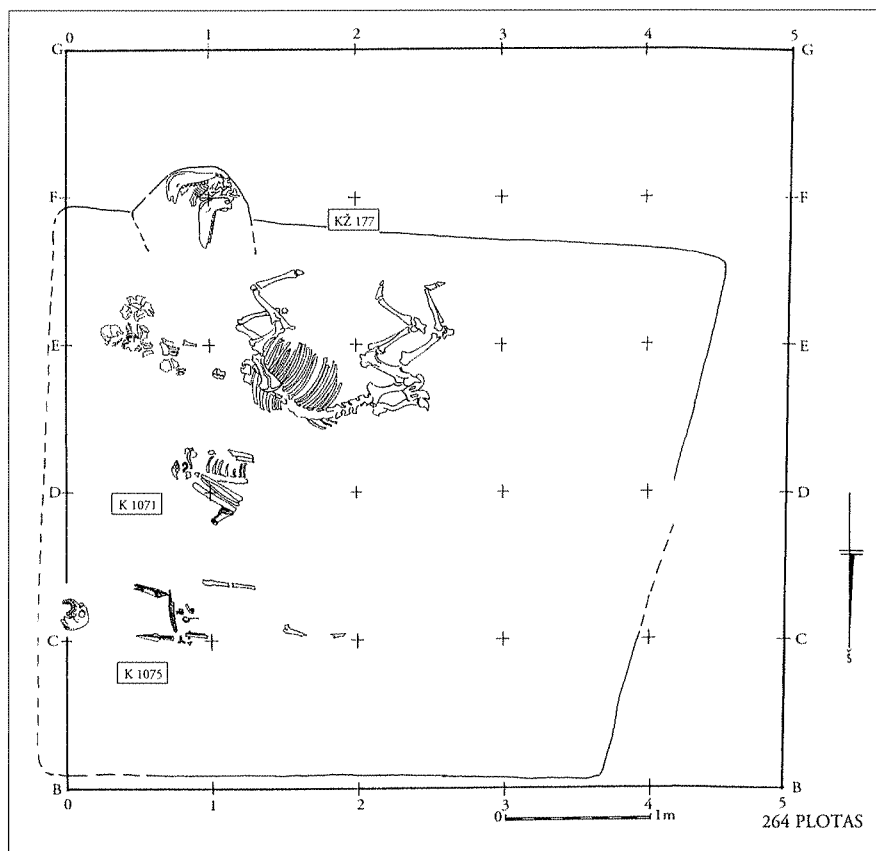
15 pav. Disko formos gintaro karolių vėrinys (Marvelė, 305 kapas)

16 pav. Tekintų gintaro karolių vėrinys (Marvelė, 532 kapas)

tuvos gyventojai turėjo nemaža bendrumų. Būtent tuo laikotarpiu nusistovėjo tam tikras ryšių modelis, kuris atskleidžiamas per identiškus dirbinius, identiškas dirbinių formas, apibrėžtas vienodų stilistinių tradicijų išgalėjimu (Bertašius 2000a). Jų išplitimo arealai akivaizdžiai apibrėžia tam tikras teritorijas, kuriose vyravo bendros dirbinių formos. Tapačios šiems kraštams formos fiksuojamos ne tik šiuo periodu. Egzistavę ryšiai atspindimi identiškomis papuošalų ir ginklų formomis. Visa tai liudija minėtų dirbinių tipų išplitimo arealai: lankinės segės (pav.13), lankinės laiptelinės, tiek lankinės žieduotosios segės (pav.14) yra gerai žinomos aptariamų kraštų gyventojams. Visos čia paminėtos dirbinių grupės aiškiai apibrėžia vakarų baltų kultūrai priklausiusių Lietuvoje besiformuojančių genčių teritorijas – aukštaičius, skalvius, kuršius (Tautavičius 1977) bei prūsų gentis – sambius, galindus, natangus (Åberg 1919). Įdomus faktas – nors tarp Lietuvos pajūrio gyventojų gintaro karoliai nešioti jau romėniškame laikotarpyje, tik IV–VII a. jie dažnai aptinkami tarp Kauno apylinkių gyventojų (Sidrys 1994:41). Tyrimų duomenys atskleidžia IV–V a. staiga populiarėjančius netaisyklingai šlifvuotus disko formos gintaro karolius (pav.15) ir tuoj pat pasirodžiusius dailios formos, puikiai tekintus karolius (pav.16, tai vadinami Basonijos karoliai). Toks identiškų stilistinių elementų pastovumas ir panašių tradicijų išsivyravimas liudija visuomeninį ir pasaulėžiūros bendrumą (Bertašius 2000a).

Su „klasikine“ (V–VI amžių sandūra) tautų kraustymosi laikotarpio faze susijęs ir karinio elito kapų pasirodymas įvairiose Lietuvos vietose. Šių kapų nėra daug, plačiausiai žinomas Taurapilio „kunigaikščio“ kapas, panašūs kapai atrasti Kalniškių kapinyne (tik – sprendžiant iš įkapių ir kapo įrangos – gal kiek mažiau „kunigaikštiški“). Visiškai atitinka tokių karinio elito kapų horizontą ir Marvelės dvigubas kapas (kapai 1071 ir 1075) su žirgu (kapas 177), pav.17. Labai gaila, tačiau šis kapas dar priešistoriniais laikais išplėštas ir tyrinėjant atrasti vien geležiniai dirbiniai ar jų likučiai. Mirusiojo visuomeninę padėtį liudija įspūdinga kapo duobė – 3,7 x 4,8 m dydžio, kuri yra ir neįprasto gylio (apie 1,85 m). Greta vienas kito kape guli dviejų vyrų palaikai. Vienas iš jų gerai ginkluotas – ietis, kirvis, kovos peilis, pentinas, galštuvus (kapas 1075). Greta ant šono guli kovos žirgas. Vėliau kapas buvo išplėštas – iškasta žirgo galva (galima manyti, kad išrinktos puošnios kamanos), suniokoti abiejų mirusiųjų palaikai (kaukolių kaulai išmėtyti). Laidoti 35–40 ir 30–35 m amžiaus vyrai, pirmasis prieš laidojant nužudytas (?) – kaukolėje matyti tiesi kirtimo linija (kapas 1071, tarnas ar ginklanešys paaukotas laidojant mirusį šeimii-

17 pav. Dviejų vyrų ir žirgo kapų planas (Marvelė, 1071, 1075 ir 177 kapas)

ninką?). Žirgo ūgis, paskaičiavus pagal ilguosius kojų kaulus, siekia 128–136 arba 130,7 cm gogo srityje (matuota dviem metodais), vidurkis 131–132 cm (matavimus atliko VU doc. R.Jankauskas ir LVA doc. L.Daugnora). Tiems laikams tai gana didelio ūgio žirgas, greičiausiai atkeliavęs su šeimininku iš toliau. Sprendžiant iš analogiškų pavyzdžių tarp germanų genčių – kapo duobės dydis ir gylis yra aiški užimamos visuomeninės padėties išraiška (Die Alamannen 1997) – Vidurio Lietuvoje turime išraiškingą „kunigaikščio“ kapą, kapo įranga atspindintį tradicijas, būdingas Vakarų Europoje gyvenusiems frankams, vėliau germanams (negalime atmesti ir galimybės, kad žirgas, kaip įprasta germanams, buvo laidojamas nukertant jam galvą). Dydžiu ir įranga šis kapas

yra artimas tautų kraustymosi laikotarpyje tarp germanų genčių atsiradusiems kameriniams kapams (*Kammergrab*).

Vėlyvąją tautų kraustymosi laikotarpio fazę charakterizuoja gausėjantys žirgų kapai. Šio unikalaus reiškinio raida baltų žemėse nėra plačiau nagrinėta. Romėniškojo laikotarpio pabaigoje (III–IV amžiai) Europoje buvo žinomos dvi kultūrinės sritys, kurių gyventojai dažniau praktikavo žirgų laidojimo paprotį – tai Dunojaus vidurupis (dab. Austrija-Vengrija) ir Baltijos pajūrio prūsų gentys (Müller-Wille 1972, Nowakowski 1996a). Pavieniai kapai ar vieniši kapinynai su žirgų kapais Vakarų Europoje žinomi ir romėniškojo laikotarpio pradžioje, Šiaurės vakarų Europai charakteringos žirgų aukojimo vietos su gyvulių palaikais (Müller-Wille 1972). Tautų kraustymosi laikotarpiu žirgų kapai ir žirgų aukojimo ritualas išplinta didelėje teritorijoje Vidurio ir Vakarų Europoje. Vakarų baltų žemėse šis paprotys sparčiai populiarėja. Anksčiau žinotas vien prūsų žemėse (Dolkeim-Kovrovo kultūros teritorijoje), jis plinta Olštyno apylinkėse, Mozūrijoje, sūduvių kultūroje. Labai greitai šis paprotys pasiekia skalvių, Vidurio Lietuvos aukštaičių žemes. Tad šių kapų plitimas vakarų baltų žemėse susijęs su tautų kraustymosi laikotarpio įvykiais. Dar vėliau, vikingų laikotarpyje, šis paprotys ypač išpopuliarėja tarp aukštaičių, įsitvirtina lietuvių žemėse Rytų Lietuvoje ir dažnai praktikuojamas tarp Sambijos prūsų.

Šioje apžvalgoje aptarėme būdingus archeologinius radinius, charakterizuojančius tautų kraustymosi laikotarpį bei atskiras jo fazes. Tokia apžvalga įgalina taikyti panašią gretimiems kraštams laikotarpio periodizaciją bei įvykių sinchronizaciją. Tuo tarpu liko neaptartas bendras Lietuvos tyrinėtojų požiūris į šią problemą. Šiuo metu nebekelia abejonių aptariamų įvykių atspindys Lietuvos istorijoje. Vien istorinių šaltinių analizė leido teigti, kad tautų kraustymasis turėjo paliesti Baltijos pajūryje gyvenusias gentis ir tai atsispindėjo etniniame žemėlapyje (Gudavičius 1987b:126). Šiam klausimui ir apskritai to meto įvykiams nušviesti daug dėmesio skirta V.Šimėno darbuose (Šimėnas 1992, 1994 a, b ir kt.). Kaip aiškėja iš skelbtos tyrimų medžiagos, baltų gentys, vienos daugiau, kitos mažiau, bet buvo paliestos šių įvykių. Pavieniai, baltų gentims visiškai nebūdingi dirbiniai kai kada tyrinėtojų vertinami kaip tolimų kraštų ateivių pasirodymo liudininkai (Šimėnas 1994b) ar atklydusios klajoklių genties puldinėjimai didelėje teritorijoje (Zabiela 1995:49). Manome, kad per drąsu taip teigti, nes neįvertinamas faktas, kad paprastai naujovės greitai plinta didelėje teritorijoje ir nėra konkretaus asmens etninis požymis.

Tuo tarpu vėlyvesnei tautų kraustymosi laikotarpio fazei – VI a. II pusės–VII a. laikotarpiui – skirta kur kas mažiau dėmesio. Vienok tai labai svarbus laikotarpis baltų genčių raidoje. Vidurio Lietuvoje visiškai įsigali deginimo paprotys. Toks pat paprotys įsigali ir Rytų Lietuvos pilkapių kultūroje. Vakarų Lietuvoje sumažėja gyventojų. Žymūs pokyčiai vyksta tarp prūsų genčių. Susidaro visiškai nauja Olštyno (olsztyńska) kultūrinė grupė, pasižyminti ypač ryškiais tarpregioninės germanų genčių kultūros bruožais. Ilgai svarstyta, su kuriomis gentimis sieti šią kultūrą – germanais, herulais. Tačiau dėl ryškių baltiškų tradicijų, siekiančių romėniškąjį laikotarpį, ši kultūra siejama su galindų gentimi ar jos atšaka, tęsiančia senąsias baltiškas tradicijas (Nowakowski 1995). Tai nėra nauja nuomonė, ji pratęsia W.Gaerte's (W.Gaerte), C.Engel'io ir E.Šturmo (E.Šturms) suformuotą koncepciją. Labai stipri germaniška įtaka šios kultūros paminkluose atsirado V–VI amžiais vykusių permainų metu, sugrįžus daliai gentainių, dalyvavusių šio laikotarpio sumaištyje. Pagrindiniai šios kultūros paminklai – Daumen (Tumiany) ir Kellaren (Kielary) kapinynų medžiaga – atskleidžia daug savitumų, įgalinančių lyginti Olštyno galindų ir Vidurio Lietuvos aukštaičių kultūras. Kaip ir aukštaičių ar lietuvių, sūduvių tarpe taip pat visiškai įsigali kremavimo paprotys.

Sambijos prūsų (Dolkeim-Kovrovo) kultūroje pokyčius liudija apleidžiami ankstesni kapinynai ir jų kūrimasis naujose vietose, – šiame regione formuojasi nauja prūsų genties (genties, žinomos iš istorinių šaltinių) kultūra (Nowakowski 1996a:96). Jos kultūrinis centras VI–VII amžiais susidaro Elbliongo apylinkėse – tai gerai žinoma Elbliongo kultūrinė grupė. Kiek vėliau čia įkuriama viena iš ankstyviausių baltų prekyviečių – Truso (Druso).

Norėčiau aptarti dar vieną retesnę dirbinių grupę, kuri yra aiškus tautų kraustymosi laikotarpio liudininkas bei charakterizuoja vėlyvesnėje fazėje užsimezčiusius ryšius – tai keramika. Tarp kelių keramikos dirbinių tipų aptariama ir VI–VII a. laikotarpio sūduvių kultūrai būdinga pirštų įspaudais dekoruota keramika (Bitner-Wróblewska 1994). Visas tokio puodo paviršius puoštas gnaibymo įspaudais, jie išsidėsto labiau ar mažiau ryškiais eilėmis. Ši keramika nusipelnė dėmesio dėl to, kad, greta pagrindinių jos radimviečių sūduvių kultūros centre Suvalkų apylinkėse, pastaraisiais metais ji atrasta įvairiuose Vidurio Lietuvos kapinynuose (be A.Bitner-Wróblewska darbe paskelbtų radimviečių, šiuo metu tokie dirbiniai ar jų fragmentai rasti Marvelės kapinyne – 2000 m. tyrimai; žinomi iš Kauno pilies, Nendrinų, Seredžiaus). Tautų kraustymosi laikotarpiu Sūduvos paminklai įgauna tam tikrus bruožus, įgali-

nančius apibrėžti atskirą sūduvių kultūrinę grupę su nusistovėjusiais laidojimo papročiais (Bitner-Wróblewska 1998). Kadangi ši tautų kraustymosi periodo keramika yra Suvalkų regiono kultūrinis požymis, ji tampa lyg ir savotišku „tiltu“ ieškant sąsajų su šia pietine baltų kultūra. Ryšių pastovumą liudija ir jau minėtų geležinių lankinių segių plitimo keliai. Yra pastebėta, kad būtent sūduvių kultūroje geležinės segės naudojamos ilgesnį laiką nei kitų vakarų baltų genčių tarpe (Nowakowski 1995:34). Visa tai, įvertinant ir sūduviškos keramikos plitimą Vidurio Lietuvoje, leidžia galvoti apie ilgalaikius ryšius pietvakarių kryptimi, t.y. siekiant ir Pševorsko kultūros genčių sritis. Beje, yra abiem kultūroms (aukštaičių ir sūduvių) būdingi dirbiniai, liudijantys tarpusavio ryšius – krūtinės papuošalas, kur segės ar smeigtukai jungiami grandinėle (Nowakowski 1996a, Bitner-Wróblewska 1994).

Tokį keramikos kelią patvirtina ir dar viena ypatybė – greičiausiai šiuo keliu Nendrinis pasiekė žirgų laidojimo paprotys. Dėl gausių žirgų kapų Vidurio Lietuvos archeologinei kultūrai priskiriamas Nendrinų kapinyno tyrimai atskleidė kai kuriuos bruožus, būdingus sūduvių kultūrinei grupei (išsamiau apie tai prie žirgų kapų aptarimo).

Kaip matome, šis periodas nėra toks išraiškingas, koks pastebimas prūsų kultūros apraiškose (laidojimo paminkluose). Neturime tiek dirbinių formų, kurios įgalintų lyginti ir ieškoti ryškių panašumų su Vidurio Europos kultūromis ir jų tradicijomis. Tačiau bene Vidurio Lietuva išsiskiria tam tikrais požymiais, kai kurių dirbinių formomis, būdingomis tautų kraustymosi laikotarpiui, gerai žinomomis prūsų kultūrose ir tuo paliudijančiomis apie galimus V–VI a. ryšius su prūsų kultūrinėmis grupėmis (palikusiomis Olštyno, Elbliongo apylinkių kapinynus) ir sieti tai su taip vadinama „ekspansija“ į anksčiau germanų genčių apgyventą Vyslos žiočių teritoriją (Okulicz-Kozaryn J., 1993 bei kiti). Greičiausiai su tuo susiję ir šie prūsiškos kultūros atspindžiai Kauno apylinkėse, šiuo atveju turėtume pripažinti jų „ekspansiją“ ne tik vakarų, bet ir rytų kryptimi, panemunėmis iki Vidurio Lietuvos, kur nuo seno buvęs kultūrinis (ūkinis) centras. Ir tai suprantama, nes ūkiškai ir kultūriškai augančiai ir besiplečiančiai prūsų kultūrai būtų buvę patogu turėti atramos tašką susisiekimo kelių mazge.

Tad ieškant tautų kraustymosi laikotarpio problemų sprendimo, galėtume daryti tokias išvadas:

– Kauno apylinkėse nerandame išskirtinių, ypač ryškių, tautų kraustymosi periodą charakterizuojančių dirbinių (pvz., pirštuotųjų segių);

– tačiau randame ryškų bendrąjį horizontą, reprezentuojamą dideliu kiekių įvairių dirbinių, jo negalime sieti tik su viena kultūrine grupe ir jos įtaka. Galėtume apibrėžti iš pietų pasiekusias tradicijas – Pševorsko kultūrinei aplinkai būdingas geležines seges; sūduvių kultūrą apibūdinančią keramiką; tapačias kai kurių papuošalų formas. Išsiskiria Vidurio ar net Vakarų Europai būdingos tradicijos – elitiniai karių kapai su žirgais, bendrajam kultūriniam horizontui būdingi papuošalai (antkaklių tipai, apyrankės). Su Vidurio Europos – daugiau germanų genčių – tradicija turėtume sieti ir kai kurius išskirtinius reiškinius. Vienas jų – Nemuno žemupyje atrastos neįprastos formos kapų duobės su laipteliu. Tyrinėtojas linkęs tokių kapų atsiradimą vertinti kaip nuo Dunojaus vidurupio atklydusių genčių įtaką (Šimėnas 1992). Kad tai ne vienintelis atsakymo variantas, liudija germanų genčių teritorijoje tyrinėti kapai (*Reihengräberkultur*) – tiek kapo duobės forma, tiek neįprasto baltų gentims karsto forma turi gausias analogijas tarp minėtų kapų (Teichner 1999). Nors garsus Taurapilio „kunigaikščio“ kapas daugiau siejamas su Dunojaus vidurupio kultūromis (Tautavičius 1981), buvo atkreiptas dėmesys, kad šio kapo kalavijas bei diržo apkalai daugiau atspindi germanų alemanų genties tradiciją ir šiaurietiško ornamento motyvus (Böhner 1989). Tyrimų metu Plinkaigalio kapinyne atrastas bronzinis ratelis-verpstukas (Kazakevičius 1993). Greičiausiai tai būdingas germanų gentims papuošalas, kurį moterys nešiojo prie diržo (trumpai apie tai kitame darbo skyriuje). Baltų kraštuose tai ypač retas dirbinys, tačiau galimas jų patekimo kelias (bei radimvietė žiemgalių žemėse – Duobelės raj. Latvijoje), atsekamas pagal radimvietes liudija apie Vakarų įtaką (toks radinys žinomas iš Paslenko Elbliongo apylinkėse – Paslėk; Jagodziński 1997:277). Plinkaigalio kapinynas išsiskiria kai kuriais retais, tautų kraustymosi periodui būdingais dirbiniais – hunų gentims būdinga sege, gyvuliniais galais segėmis. Gausūs radiniai atspindi bendrąjį su prūsų gentimis tautų kraustymosi periodo kultūrinį horizontą (kelių tipų segės, ginklai, šeimų karinio elito kapai ir kt.). Galime pastebėti kiek skirtingus impulsus veikusius Ariogalos apylinkėse įsikūrusią bendruomenę ir Kauno apylinkių gyventojus.

KRAŠTO APGYVENDINIMAS VIKINGŲ LAIKOTARPIU VIII–XII amžiai: paminklų grupės, išplitimas, dydžiai

Vidurio Lietuvoje gyvenusių žmonių bendruomenę vienijo būdingi bruožai, materialinę ir dvasinę kultūrą charakterizuojantys požymiai skyrė ją nuo aplinkinių kraštų.

Priešistorės laikų kultūrą apibūdinantys archeologiniai paminklai – kapinynai, gyvenvietės, piliakalniai – nėra atsitiktinai išsimėtę geografinėje aplinkoje. Jie grupuojasi sudarydami didesnius ar mažesnius, pavienius ar besijungiančius į grupes telkinius. Kadangi Vidurio Lietuvos aukštaičių kultūrą išsamiausiai reprezentuoja laidojimo paminklai – kapinynai, jų išsidėstymas ir apsprendžia apgyventą teritoriją. Nors upių pakrantėse priešistorės laikais buvo įrengta gana daug piliakalnių, dauguma jų netyrinėta. Visiškai netyrinėtos vikingų laikotarpio gyvenvietės, kaimai ir sodybos. Tad sprendžiant apie gyvenviečių dydį ir tankumą tegalime remtis kapais. Iš įsivaizduojamo mirusiųjų pasaulio, kokį suvokė bendruomenės nariai laidodami artimą, galime bandyti rekonstruoti gyvenimišką aplinką. O kad tokia rekonstrukcija ir lieka tik rekonstrukcija, visada turinti didelę dalį subjektyvaus tyrinėtojo požiūrio, galima iliustruoti tokiu pavyzdžiu.

Tyrinėtojai mėgsta mirusiųjų pasaulyje išvelgti gyvųjų pasaulio santykius. Tas, kuris bendruomenėje buvo turtingas ar pasižymėjo išskirtine socialine padėtimi, į Mirusiųjų pasaulį bus palydėtas su didesniais turtais, ir iškilmingesnėmis apeigomis. Galima galvoti, kad įkapių gausa kapuose atspindi bendruomenės socialinę sudėtį. Bet ar visada taip, ar gyvi artimieji nesiekė mirusiųjų „pakelti“ į aukštesnį socialinį rangą? Tada įkapių gausa liudytų vien tik norą, siekimą, bet ne realaus gyvenimo atspindį. Šiuo metu tyrinėtojai neretai kelia šį klausimą. Jau keletas dešimtmečių egzistuoja ir kita nuomonė (Härke 1997). Šis klausimas dalykiškai nagrinėtas ir dėl tiesioginio interpretavimo kylančios problemos aptartos H.Steuer darbe (Steuer 1982). Kai kada įkapių

dėjimo į kapą paprotį linkstama sieti su bendruomenės narių tarpusavio konkurencija. Beje, toks santykis galėjo įtakoti pirminį žirgų aukojimo etapą Vidurio Lietuvoje (Bertašius 2000a). Laidojant mirusįjį, aukojant įkapes, atliekant apeigas laikomasi tam tikro apibrėžto ritualo. Tad, kaip ir bet kuris ritualas, laidojimo ritualas neatspindi realaus pasaulio, jis apima abstrakčią informaciją, atspindinčią sąmoningus, pažintinius ir emocinius mastymo aspektus (Härke 1997:26). Ritualas ne vien pasyviai atspindi pasaulio ir visuomenės sąmpratą, jis aktyviai įtakoja šį suvokimą, tad ir formuoja (modeliuoja) „realųjį“ pasaulį. Skirtingai nei radiniai iš gyvenviečių, kapų įkaps mus pasiekė sąmoningai ir subjektyviai parinktos ir negali tiesiogiai atspindėti priešistorinės visuomenės. Kapų tyrimų metu gaunami archeologiniai duomenys atrodo lyg reprezentuojantys visuomenę, iš tiesų atspindi ritualo dalyvių religiją, socialinę sąmpratą, nes yra jų pačių sąmoningai parinkti. Dėl to pareikšta ir tokia nuomonė: jei kapai ir įkaps apskritai atspindi kokią nors socialinę padėtį, tai greičiau laidojančiojo socialinį statusą nei mirusiojo (Härke 1992:26). Nors kapas yra realus atvaizdas, bet ne pačios bendruomenės, tačiau tik jos narių įvaizdžių atspindys (Steuer 1982:74). Šie trumpi sąprotavimai būtų atsakas pasigendantiems šiame darbe mirusiųjų socialinio statuso analizės.

Išdėsčius žinomus vikingų laikotarpio archeologijos paminklus žemėlapyje, gauname daugiau ar mažiau apibrėžtą teritoriją su charakteringais bruožais, – t.y. įvairiais būdais reprezentuojamais papročiais, tradicijomis, išskiriančiomis šį kraštą nuo aplinkinių. Taip atrandame tam tikrą bendruomenės narių kultūrinį modelį, atskleidžiamą per papročius, laidojimo apeigų elementus – įkapes, jų įvairovę, kapo įrangą, tikėjimo relikthus, būdingus tam tikrai teritorijai. Svarbiu tokios kultūros požymiu yra gyvenviečių bei įtvirtinimų (paprastai piliakalnių) struktūra, krašto „įvaldymas“ (gyvenviečių išsidėstymas, tankumas, dydis, susisiekimo ir ryšių keliai, dirbamų žemių įsisavinimas). Tenka kiek išsamiau apžvelgti tuos vikingų laikotarpiui būdingus bruožus, pabrėžiančius Kauno krašto (Vidurio Lietuvos) savitumą.

Jei ankstesniais, romėniškosios kultūros įtakos laikais, kraštas skyrėsi plokščiniais kapinynais su griautiniais kapais, tai vikingų laikotarpiui būdingi plokščiniai kapinynai su degintiniais kapais. Lyginant su tautų kraustymosi laikotarpiu, kapinynai paprastai išlieka tose pat vietose (tai tinka, kalbant apie didesniuosius krašto kapinynus – Marvelė, Veršvai, Sargėnai, Obeliai, Pakalniškiai, Pašušvys, Pavilkiys, Seredžius, Nendriniai). Tačiau laidojimo apeigos jau visiškai pakitę. Kitimas buvo palaiptas. Ankstesnėje fazėje labiau paplitę griau-

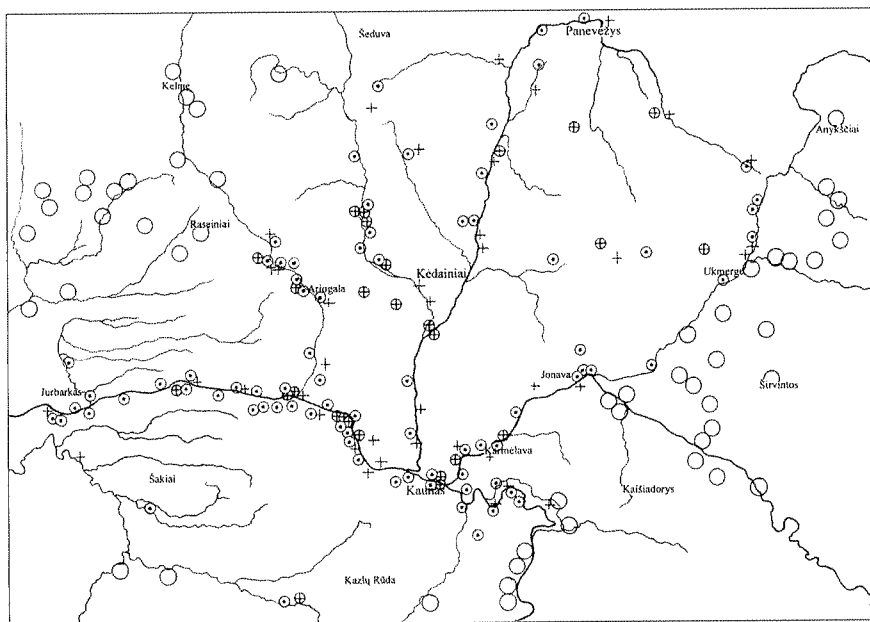
tiniai kapai (tiesa, šie duomenys kiek skiriasi skirtinguose kapinyuose). Tyrimų metu paprastai fiksuojamas vienalaikis mirusiųjų deginimo ir inhumacijos papročio egzistavimas tautų kraustymosi laikotarpio E fazėje (VI a.; periodizavimas pagal Kowalski 1991). Tuo tarpu periodo pabaigoje būdingas išimtinai kremacijos paprotys (nuo VII a.pr.). Tėra pavieniai griautiniai kapai, kurie gali būti datuojami šiuo laikotarpiu, tačiau tai nustatyti sunku, nes beveik visi mirusieji tokiuose kapuose laidoti be įkapių (tad toks datavimas galimas, remiantis stratigrafija ir kapų grupių padėtimi kapinyne). Tuo tarpu Rytų Lietuvoje kremuoti mirusieji laidojami pilkapiuose (Rytų Lietuvos pilkapių kultūra), o kitur išlieka inhumacijos paprotys (Žemaitija, Žiemgala).

Vikingų laikotarpiui būdingi degintiniai kapai randami negiliai nuo buvusio kapinyno paviršiaus, dažnai palaikai su kukliomis įkapėmis vos įkasti nedideleje duobutėje.

Labai ryškus ir išskirtinis Vidurio Lietuvos bruožas yra ypač gausūs žirgų kapai. Susitelkę keliuose didžiausiuose Kauno apylinkių kapinyuose, jie atskleidžia ritualo reikšmę tuometinėje bendruomenėje. Išskirtinis ritualo bruožas – žirgai laidojami atskiroje kapinyno dalyje ir sudaro atskirą kapų grupę, nesusietą su žmonių kapais. Vidurio Lietuvos kapinynus išskiria ir labai didelis palaidotų žirgų skaičius, kas nebūdinga kitiems baltų kraštams (tam tikros analogijos tėra Prūsijoje).

Kita išskirtinė ypatybė – kapinyno paviršiuje susiformavęs degintinių kapų laukas. Laikantis šio papročio, ilgą laiką laidojama vienoje kapinyno dalyje, jo paviršiuje pastoviai išpilant kremuotus mirusiųjų palaikus, visiškai nesirūpinant individualių kapų įrengimu. Ši tradicija pasirodo ir išplinta Vidurio Lietuvos kapinyuose VII–VIII a. (F fazė). Tai nauja tradicija. Kapinyno paviršiuje susiformuoja ištisinis tamsios degėsingos žemės sluoksnis, kuriame randami sudegę žmonių kaulai, pavieniai radiniai ar jų susilydę fragmentai (Bertašius 1996a). Sluoksnio storis įvairuoja nuo 5 iki 15 cm, tačiau struktūra neleidžia jo tapatinti su deginimo vieta. Mirusieji visuomet kremuojami kitoje vietoje, kažkur netoli kapinyno. Kol kas archeologinių tyrimų metu tokios vietos nėra surastos, apie tai užsimenama tik istorinėje literatūroje. Tokie degintinių kapų laukai neturi analogijų tarp kitų Lietuvoje gyvenusiu baltų genčių.

Kauno apylinkių kapinynams taip pat būdingi grupiniai kapai didelėse duobėse. Abiejų tipų grupiniai kapai atrasti tyrinėjant Marvelės kapinyną. Tačiau analizuojant tyrimų ataskaitų medžiagą pasirodė, kad šie papročiai išplitę Vidurio Lietuvoje.

- ⊙ Piliakalniai, sudarantys žemes Vidurio Lietuvoje
- Kitų Lietuvos žemių – lietuvių ir žemaičių – piliakalniai (pažymėti ties kultūrų riba esantys piliakalniai)
- ⊕ Kapinynai su būdingais Vidurio Lietuvos senkapiams bruožais
- + Atsitiktiniai radiniai ar pavieniai kapai, liudijantys Vidurio Lietuvai būdingą laidojimo paprotį

18 pav. Vidurio Lietuvos vikingų laikotarpio paminklai (laidojimo paminklų sąrašas pateikiamas I priede)

Tad išvardintos kelios laidojimo papročių ir kapų įrangos ypatybės yra būdingiausi požymiai, apibrėžiantys Vidurio Lietuvos kultūrinės grupės ir besiformuojančią genties teritoriją. Aptarti papročiai atsirado įvairiose tautų kraustymosi laikotarpio fazėse ir palaipsniui įsivyravo, vikingų laikotarpiu tapo vieninteliais aukštaičių papročiais.

Peržvelgę archeologijos paminklų (kapinynų ir piliakalnių) išsidėstymą Kauno apylinkėse, pastebėsime labai netolygų vaizdą. Dauguma jų telkiasi prie stambiųjų upių, jų žemupiuose. Tai ypač tinka piliakalniams – visi jie prie upių. Žinoma, krantuose, erozinių šlaitų vietose patogiau įrengti piliakalnį, bet svarbiausia – upės sąlygojo šio krašto gyvenseną. Nemuno, kaip komunikacinės ašies tarp baltų genčių, reikšmė labai ryški nuo pirmųjų amžių po Kr.

Ir tai akivaizdžiai iliustruoja romėniškojo laikotarpio dirbinių išplitimas. Per visą tūkstantmetį pastebimi periodiškai besikartojantys tarpgentinių kontaktų ar net įtakų sustiprėjimai ir susilpnėjimai, tačiau ryšių vaidmuo per šimtmečius išlieka gana stiprus. Mes juos pažįstame per savitų laidojimo papročių plitimą, vaizdžiai juos atskleidžia atskirų dirbinių grupių ar tipų išplitimas, gausnio susitelkimo vietos. Nebyliu tokių ryšių liudininuku tampa baltų genčių pamėgti papuošalų tipai, kai kurios dekoru ar funkcinės dirbinio ypatybės.

Pasitelkus archeologinių tyrimų medžiagą, remiantis anksčiau išvardintais požymiais, buvo išdėstyti kapinynai bei prie jų esantys piliakalniai ir apibrėžtas Vidurio Lietuvos regionas, pav.18 (Bertašius 2000b; duomenys apie piliakalnius iš Daugudis, Merkevičius, Tautavičius 1975; Daugudis 1978, 1986; Dakanis 1994; Kviklys 1991; Zabiela 1991, 1995). Tiesa, gali kilti klausimas, ar visi tautų kraustymosi laikotarpio kapinynai reprezentuoja Vidurio Lietuvos kultūrą? Ariogalos apylinkių kapinynų tyrinėtojai neabejoja Plinkaigalio, Kalniškių, Pašūvio tautų kraustymosi laikotarpio gyventojų aukštaitiška kilme (Kazakevičius 1993), aukštaitiškų laidojimo papročių įtaka pasiekia Panevėžio apylinkių kapinynus (LAB 1961:287). Nekelia abejonių vakarinė riba bei tuščias miškais užžėlęs tarpas iki Žemaičių aukštumos, – čia skirtingų kultūrinių grupių teritorijas skiria miškingas kraštas, kuriame nežinomos gyvenvietės nei laidojimo paminklai. Tik pietrytinėje Žemaičių aukštumos dalyje pagausėja piliakalnių, tačiau nuo Vidurio Lietuvos juos skiria bent 14–15 km miškų – dykrų tarpas, Raseinių ir Ariogalos žemių pilis skiria panašus atstumas. Vidurio Lietuvos lygumai pereinant į Šiaurės Lietuvos lygumą, piliakalnių labai reta, jie išsimėtę užpelkėjusiose lygumose, paprastai prie jų nežinomi to pačio laikotarpio laidojimo paminklai, tad šios teritorijos skyrimas tyrinėjamai kultūrai yra kiek sąlyginis. Vis dėlto kapinynų su būdingais Vidurio Lietuvos senkapiams bruožais plitimas Nevėžio pakrantėmis ir upės aukštupyje iki Panevėžio liudija bendrą šio krašto gyventojų kultūrinę orientaciją.

Rytų pusėje ties Šventosios upe riba tarp kaimyninių genčių yra kiek neįprasta. Dešiniajame upės krante nežinomi pavieniai laidojimo paminklai, turintys aptariamą kultūros požymius. Valstybės formavimosi priešaušryje čia dažnesni Rytų Lietuvai būdingi pilkapiai su kremuotais mirusiųjų kapais. Tad Šventosios upe nėjo atskirų genčių skiriamoji riba, abi upės pakrantės (bet tik pakrantės) buvo apgyventos žmonių, pripažįstančių laidojimo pilkapyje paprotį. Pilkapiai su griautiniais kapais čia žinomi nuo tautų kraustymosi laikotarpio (Riklikai, Zujai), vikingų laikotarpiui būdingi pil-

kapiai su degintiniais kapais (Dukstyna, Užupės, Kazlaučizna) bei greta aptinkami kapinynai su kremuotų mirusiųjų palaikais (Vidurio Lietuvai būdingi kapai – Piktagalys, Kurklintiškiai, Radiškis). Atrodo, kad dešiniąjame Šventosios krante pilkapiai žinomi ruože tarp Vidiškių (prie Ukmergės) ir Jonavos, tuo tarpu kylant aukštyn upe aptinkami kapinynai. Apskritai tarp Nevėžio ir Šventosios tėra žinoma vos keletas Vidurio Lietuvos aukštaičiams būdingų laidojimo paminklų. Labai retai čia išsimėtę pavieniai piliakalniai. Atrodo, vikingų laikotarpyje kraštas buvo negausiai apgyventas. Galbūt tokią padėtį paaiškintų ypatybė, kad Vidurio Lietuvos gyventojai kūrėsi laivybai tinkančių upių pakraščiais, tuo tarpu slenkstėta Šventosios upė netiko laivybai. Kapų nedaug, jie žinomi iš valstybės kūrimosi priešaušrio laikotarpio (XI–XIII a.). Tokia padėtis, matyt, sietina su Deltuvos žemės teritorija, kurios pagrindiniai piliakalniai buvo išsidėstę Šventosios pakrantėmis, daugiausia dešinėje upės pusėje. Galima galvoti, kad čia buvo vienos iš rytų lietuvių – deltuviečių (Deltuvos žemės) – krašto dalis; apie Vidurio Lietuvos aukštaičių įtaką galime spręsti iš archeologinio paveldo – Šventosios pakrantėje aptinkamų XII–XIV a. kapinynų. Matyt, dalis piliakalnių įrenginėta valstybės formavimosi metu, skirti didžiojo kunigaikščio valdų gynimui bei ryšių užtikrinimui. Ties aptariama riba išsidėstę stiprūs XII – XIII a. datuojami įtvirtinimai – Šeimyniškių, Marijampolio, Ukmergės piliakalniai. Kai kur ryškėja palyginti nedidelės piliakalnių grupelės. Tai lyg pavienės piliakalnių apygardos. Atskiri teritoriniai dariniai beveik neišsiskiria. Tik trijų piliakalnių grupė su įtvirtintu Marijampolio piliakalniu galėjo sudaryti pilies apygardą, tačiau vėliau čia nežinomas XIV a. LDK valsčius. Tuometiniai Ukmergės, Deltuvos valsčiai nepatvirtinami ankstesniu piliakalnių išsidėstymu. Į vakarus, už gerai įtvirtinto Marijampolio piliakalnio (Kavarsko apyl.), tęsiasi didžiulis plotas be įtvirtinimų. Labai nedaug ir Vidurio Lietuvai būdingų kapinynų. Obelių kapinynas su V–XV amžių kapais yra gerokai nutolęs nuo minėtos piliakalnių grupės.

Piliakalnių grupių išsidėstymas su retai apgyventomis vietovėmis tarp jų leidžia galvoti apie skirtingų žemių apimamas nedideles teritorijas (Bertašius 2000b:12–15). Pagal aikštelės dydį piliakalnius galima skirti į kelias grupes. Akivaizdžiai išsiskiria nedidelių piliakalnių grupė su 100–300 m² dydžio aikštele, gausiausias grupes sudaro piliakalniai 450–800 ir 950–1650 m² aikštele. Nemaža dalis šių piliakalnių turi papildomus įtvirtinimus – priešpilius, įtvirtintą papilį. Tai greičiausiai gentinės diduomenės ir kariaunos pilys, o kai ku-

rios – žemių centrai. Dar vieną grupę sudaro piliakalniai 2000–3000 m² ploto aikštele bei išsiskiria nedidelis skaičius piliakalnių ypač erdvia 4000–11000 m² aikštele (Bertašius 2000b: pav.3). Remiantis minėtu straipsniu, apžvelgsime Vidurio Lietuvoje besikuriančių teritorinių struktūrų ypatybes.

Dažnai ryškėja ypač tankus gerai įtvirtintų piliakalnių tinklas nedidelėje teritorijoje. Tai liudija, jog valdymo struktūra užima nedidelę teritoriją, greičiausiai ir ūkinį gyvenimą besisukantį šiame nedideliame plote. Visa tai atitiktų anksčiau pateiktus samprotavimus apie žemės pobūdį ir mažą tinkamumą žemdirbystei. Gauta struktūra atspindima ir istoriniuose šaltiniuose. Kai kurios teritorinės struktūros (žemės) akivaizdžiai išsiskiria. Ariogalos apylinkes (aptariant naudota: Dusburgietis 1985; Latvī, Vartbergē 1991; Salys 1930; Pašuto 1959) sudaro kompaktiška piliakalnių (7, kurių 4 gerai įtvirtinti) ir kapinynų (6 – vertinant ir atsitiktines radimvietes) grupė. 1219 m sutartyje minimos valdos, manoma, jog tai Erdvilo valdos (Gudavičius 1989:32–33), o 1253 metais dvi žemės /terra/ – Betygalos ir Ariogalos. Kaip liudija kapinynų medžiaga, tolygus augimas pastebimas nuo IV–VI amžių. Tautų kraustymosi laikotarpiu čia gyvenusiai bendruomenei būdingi aukštaitiški laidojimo papročiai, ji pasižymėjo karinio elito kapais (Kazakevičius 1996a). Čia rasti du stambūs, gerai įtvirtinti piliakalniai (Betygalos ir Ročiškės) lyg ir atspindi dviejų nedidelių žemių su administraciniais centrais struktūrą (pav.19). Labai nedaug duomenų iš vikingų laikotarpio kapų (Tautavičius 1977).

Atskira teritorinė struktūra (žemė) išsiskiria Krakų apylinkėse – tai nedidelė penkių piliakalnių grupė, išsidėsčiusi Šušvės pakraščiais. Prie kai kurių didesnių piliakalnių atrasti gyvenviečių pėdsakai. Ši vietovė su konkrečia žeme kronikose nesiejama. Galbūt istoriniu laiku ji buvo nunykus (vėliau čia žinomas Krakų valsčius). Šioje vietoje tyrinėti net keturi kapinynai – Plinkaigalis ir Pašušvys su IV–VII a. tautų kraustymosi laikotarpio kapais (Kazakevičius 1993; Plinkaigalyje, greičiausiai atrasti ir vėlesnio laikotarpio kapai) bei Šulaičiai ir Ruseiniai su XI–XIV a. kapais (vikingų ir istorinis – XIII–XIV a. – laikotarpiai, Tautavičius 1977, Urbanavičius 1970). Neatmestina, kad kai kurie šių kapinynų kapai gali būti ir iš VIII–X a. laikotarpio. Iš čia žinomi bene ryškiausi tautų kraustymosi laikotarpio liudininkai – skandinaviškos kilmės geriamieji ragai, hunų genčių pamėgta segė (Kazakevičius 1993), Sambijos prūsų elitinės kultūros reliktai – gyvuliniais galais segės (Kulakov 1990b), bei diržo papuošalas žalvarinis ratelis – kabutis, nešiotas Vakarų Europoje, randamas alemanų, frankų moterų kapuose (Kazakevičius 1993: pav.116,119; Grüne-

wald 1988)*. Abiejų aptartų žemių piliakalniai išsidėstę kairiajame Dubysos ir Šušvės krante, tačiau dešiniajame aptiktos nedidelės gynybinės pilaitės, nukreiptos į kitą laidojimo paprotį praktikavusių žemaičių genčių pusę (Bažavėlės, Kejėnų, Vosbučių piliakalniai).

Pagal piliakalnių vietas galime apžvelgti panemunėse išsidėsčiusių teritorinių struktūrų ribas. Patikslinti jų ribas padeda kronikų žinios. Tai ir Jurbarko apylinkėse gerai išsiskirianti septynių piliakalnių grupė. Kairėje Nemuno pusėje piliakalniai stambesni ir geriau įtvirtinti, čia surandame 1,5 ha dydžio Maštaičių piliakalnio kompleksą, dvi Sudargo piliakalnių ir įtvirtintų gyvenviečių teritorijas. Kronikose dažniau minimi dešinėje Nemuno pusėje esantys piliakalniai, kur lokalizuojamos XIII a. pab. minimos Bišpilio (Kolainių), Medrabos, Kimelio, Sudargo (abi kairėje pusėje) pilys (Batūra 1985, Nikžentaitis 1996). Pagal tuos pačius šaltinius šis kraštas XIV a. pradžioje jau nukariautas, kovos vyksta toliau į rytus. Piliakalnių gausa liudytų buvus nedidelę ekonomiškai stiprią žemę iki XIII a. II p. Čia surastas vienintelis Ramoniškių kapinynas datuojamas III–XIII amžiais. Neminimas čia joks vėlesnis LDK teritorinis junginys – valsčius.

Sunkiau skirti atskirus teritorinius junginius kylant aukštyn Nemunu Kauno link. Tačiau pasitelkiant istorinius šaltinius galima lokalizuoti visą eilę dažnai puolamų ir minimų vietovių – Junigedos, Gaižuvos, Paštuvos apylinkės, XIII a. pb. Petro Dusburgiečio apibrėžiamos terminu *territorium*. Iš paminėjimo konteksto galima manyti, kad kalbama apie pilių apylinkes, t.y. mažesnius teritorinius junginius – *pilių apygardas*, susidedančias iš kelių piliakalnių, gyvenviečių bei kulto vietos (Žulkus 1997a: p.20–21; kartais čia naudojamas valsčiaus terminas – Batūra 1985). Minimos Bisėnos (Kartupėnų pil.), Veliuonos, Pieštėvės, Paštuvos pilys ar jų apylinkės, Gaižuvos apylinkės. Žvalgiant į piliakalnių išsidėstymą, galima lokalizuoti atskirą teritoriją tarp Kartupėnų (Bisenės pilis) ir Dulinčiškių (Ilguva) piliakalnių, galėjusių būti žemė. Joje išsiskiria galinga Veliuonos pilis su keliais piliakalniais, o priešingoje Nemuno pusėje – plotu vienas didžiausių Lietuvoje Plokščių piliakalnis. Piliakalniai išsidėstę abipus Nemuno beveik vienodais atstumais. Kadangi istoriniuose šaltiniuose minimos tik dvi pilys (Junigeda ir Bisenė), greičiausiai kitos buvo sunykę, o pilių apygardų pagrindu valstybės rūpesčiu tvirtintos tik atskiros

* Kapinyną tyrinėjęs V.Kazakevičius nurodė, kad jis buvo naudotas kaip verpstukas, tačiau kilmė neiški, nes analogijos nežinomos. Remiantis Unterthürheim kapinyno tyrimais Švabijoje, galima galvoti, kad minėtas dirbinytys patekęs iš ten, kur buvo naudojamas kaip diržo kabutis (Grünwald 1988).

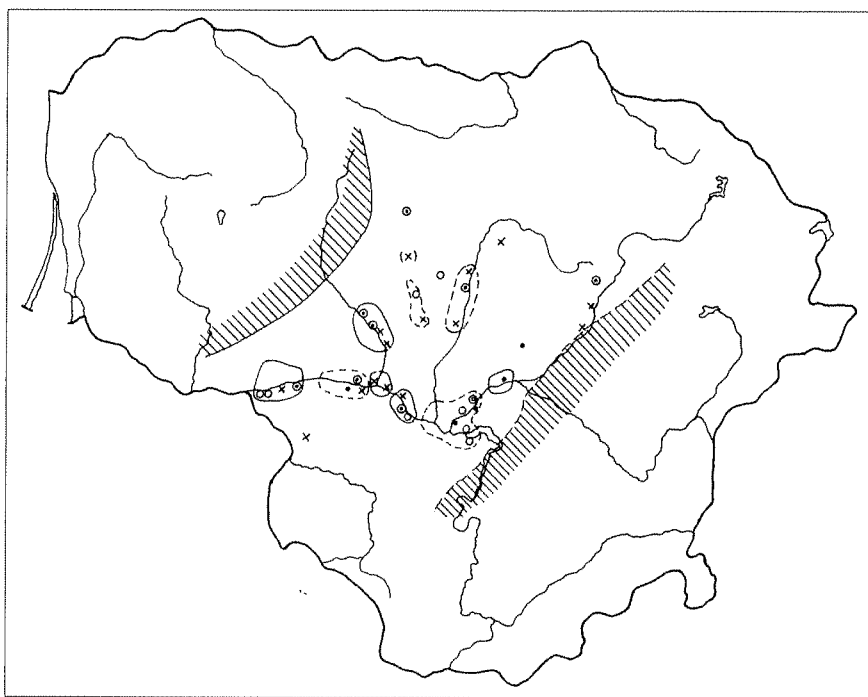
pilys bei kurti valsčiai. Jos sietinos su antruoju Lietuvos karybos etapu, prasidėjusiu XIII / XIV a., su didžiūnų atsiradimu, profesionaliosios Lietuvos kariuomenės įsivyravimu (Nikžentaitis 1996:44). Kad čia būta tankiai apgyventos, gerai įtvirtintos žemės, liudija gausūs puolimai ir pastoviai grobiami belaisviai. Net XIV a. viduryje puolimo metu pagrobiami 2000 belaisvių (Salys 1930). Šios žemės labai reikšmingos Lietuvos istorijai. Didžiulis Pakalniškių kapinynas, gausūs žirgų kapai ir turtingi radiniai galbūt atspindi ankstyviausių valstybinių darinių užuomazgas. Pakalniškių kapinynas greičiausiai sietinas su visiškai netyrinėtu Plokščių piliakalniu. Netoliese žinomi Raudonėnų ir Veliuonos kapinynai, žemės ūkinę reikšmę reprezentuoja du lietuviškų XII–XIIIa. lydinii lobiai, Abasidų dirhemas (Dukša 1981).

Kompaktiška šešių (ar septynių) piliakalnių grupė Dubysos ir Nemuno santakoje greičiausiai sudarė pagrindą vėlesniam Gaižuvos valsčiui. Jame randame du stambesne aikštele piliakalnius – Seredžiaus (Pieštėvės pilis istoriniuose šaltiniuose) ir Ringovės. Seną vietovės raidą liudija du Seredžiaus kapinynai ir trys netyrinėtos kapų radimvietės. Aukščiau panemune išsiskiria penkių piliakalnių grupė, sietina su Paštuvos pilies apygarda (minima *territorium* ir pilis), vėliau tapusi LDK valsčiumi. Ankstesnį nei kryžiuočių kovų laikotarpį atspindi Šetijų piliakalnio įtvirtinimai kairiajame Nemuno krante. Tyrimai nedaryti, tačiau sprendžiant iš reljefo čia galėjo būti du piliakalniai su pylimais ir tarp jų įtvirtinta gyvenvietė. Tai gali liudyti ankstesnį centrą. Gausu kapinynų ir dirbinių radimviečių (8), datuojamų V–XIV amžiais.

Visi aptartieji daugiau ar mažiau išsiskiriantys teritoriniai dariniai – žemės yra apibrėžiami 5 – 7 piliakalnių grupe. Jie yra artimi teritorinėms struktūroms prūsų, žiemgalių bei kuršių apgyventuose kraštuose (Žulkus 1997a). Visos šios žemės išsidėstę stambesnių upių pakrantėse, sąlygotos geografinės padėties. Netiesiogiai ir gan netikėtai šių žemių egzistavimą patvirtintų XIV a. statomos kryžiuočių pilys panemunėje – Jurbarke, Skirsnemunėje; taip pat Marienburgas prieš Veliuoną, pilis Nemuno saloje tarp Vilkijos ir Zapyškio, pilis ties Seredžiumi, Naujojo Kauno pilis (Salys 1930). Visos jos liudytų kryžiuočių pastangas įsitvirtinti ties žemių centrais (ar pilių apygardų centrais) ir bandymą juos nukariauti.

Nedaug archeologinių duomenų apie XIV a. šaltiniuose plačiai minimą Upytės žemę. Čia žinomi retokai išsidėstę piliakalniai Nevėžio, Dotnuvos upių pakrantėmis. Tačiau tankesnę apgyvendinimą liudija keletas kapinynų, tiesa, be Barinės, plačiau netyrinėtų. Vienintelis stipriai įtvirtintas piliakalnis yra

- Stambūs piliakalniai – įtvirtinta gyvenvietė
- ⊙ Stambūs su priešpiliu (arba ypač stambus priešpilis) – tai galėjo būti besiformuojantys centrai, kartais išsiskiria komplekso dydžiu
- Didesnieji piliakalniai (aikštėlė 970–1650 m²) su priešpiliu
- × Piliakalniai didele aikštele (970–1650 ir 2000–3000 m)

19 pav. Teritorinė žemių struktūra su svarbiausiais piliakalniais Vidurio Lietuvoje

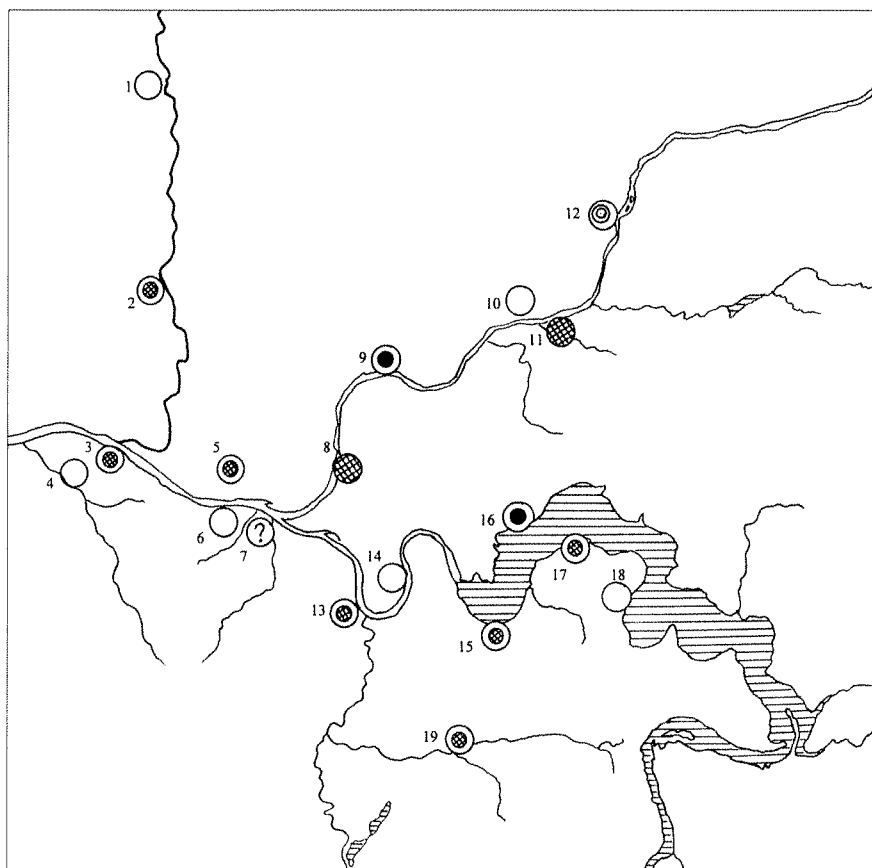
Upytėje, vėliau tapusioje valsčiaus centru. Regis, atskiri teritoriniai dariniai išsiskiria prie Nevėžio ir Šušvės (pav.19). Prie Nevėžio esantis Bakainių piliakalnis su dideliu papiliu ir įtvirtinimais bei netolimas Barinės kapinynas visiškai atitinka vikingų laikotarpiui būdingo besiformuojančio administracinio centro požymius.

Vienalaikę vikingų laikotarpio įvykių raidą liudija šiauriais kapinynai su gausiais žirgų kapais Rimaisuose, Barinėje. Tačiau XIV a. kronikose minima nemažai gyvenviečių – laukų, kiemų – išsidėsčiusių Nevėžio pakrantėse (Pašuto 1959:293). Įvertinę tyrimų medžiagą, galėtume galvoti apie vykusią nuo XIII a. pb. šio krašto vidaus kolonizaciją, kuri galėjo remtis tiek iš Žiemgalos,

tiek iš panemunės nuo kryžiuočių puolimų besitraukiančių gyventojų persikėlimu. XIV a. čia žinoma keletas naujai susikūrusių valsčių, kiti valsčiai minimi prie piliakalnių. Pats Nevėžis jau nuo seniausių laikų buvo svarbia susisiekimo ir prekybos arterija, paupiais randami vienas nuo kito tam tikru atstumu išsidėstę kapinynai. IX–XIV amžiams būdingas klimato padrėgnėjimas tik pagerino šio prekybinio kelio sąlygas. Tą patvirtintų ir kai kurių vietovardžių ypatybės. Štai Nevėžio žemupyje žinoma keletas su Žiemgala susijusių kaimaviečių, o didžiulė vietovardžių su galūne – *gala* įvairovė gali liudyti vykusią kolonizaciją, nes latvių kalboje šis žodis turi ir vietovės reikšmę (Būga 1958:251).

Sunkiausia aptarti artimiausias Kauno apylinkes – piliakalnių gan tanku, tačiau akivaizdžios grupės jie nesudaro ir iki šiol tėra labai mažai tyrinėti (pav.18). Į šiaurės rytus nuo Jonavos ryški kompaktiška keturių piliakalnių grupelė, tarp kurių vienas stambus (Gudžionių), kitas – su įtvirtintu papiliu (Paberžės). Įsidėmėtina, kad visi jie telkiasi ties Neries – Šventosios santaka ir, atrodo, pabrėžtinai susiję su vandens kelio Nerimi kontrole. Iš čia yra užuominų apie Vidurio Lietuvos aukštaičiams būdingą mirusiųjų laidojimo paprotį.

Nevėžio žemupyje žinomi Piepalių, Bernatonių bei priešingoje santakos su Nemunu pusėje Pyplių piliakalniai. Atrodo, jie susiję su Nevėžio keliu, čia žinomi ir tradiciniai aukštaičių kultūrai būdingi kapinynai. Kartu su Virbališkių piliakalniu ši grupė galėjo sudaryti atskirą teritorinį vienetą, kurį nuo Kauno skyrė 7–13 km miškų tarpas su šventuoju Romainių kaimu. Iš pietvakarių ir šiaurės šią teritoriją (tai lyg dviejų pilių apygardos, nutolusios viena nuo kitos 10 km atstumu) gina nedidelės pilaitės. Kauno apylinkėse šiuo metu žinoma 10 piliakalnių bei keturių piliakalnių grupė Lentainių – Karmėlavos apylinkėse. Čia galėtume išvelgti kelias pilių apygardas, sudarančias atskirą teritorinį vienetą – žemę. Tačiau vėliau LDK valsčių struktūroje ji beveik neatspindima. Apie artimiausių Kauno apylinkių reikšmę liudija du dideli kapinynai – Veršvai ir Marvelė, bei keletas kitų (Eiguliai, Sargėnai, Radikiai, Masteikiai), taip pat kelios atsitiktinės radimvietės. Juose atrastas identiškas mirusiųjų laidojimo paprotys, nuosekliai plėtojęs nuo I–II amžių. Kai kurie piliakalniai pasižymi sudėtingais žemių įtvirtinimais – rytuose abipus Nemuno piliakalniai su papiliais (Vieškūnai, Pakalniškiai), paneriu aukštyne stambūs Eigulių, Karmėlavos, puikiai įtvirtinti Lentainių, Mažųjų Žinėnų piliakalniai. Įvertinus piliakalnių dydį ir įtvirtinimus, pagal reikšmingumą pabandyta skirti kelias jų grupes (pav.20).

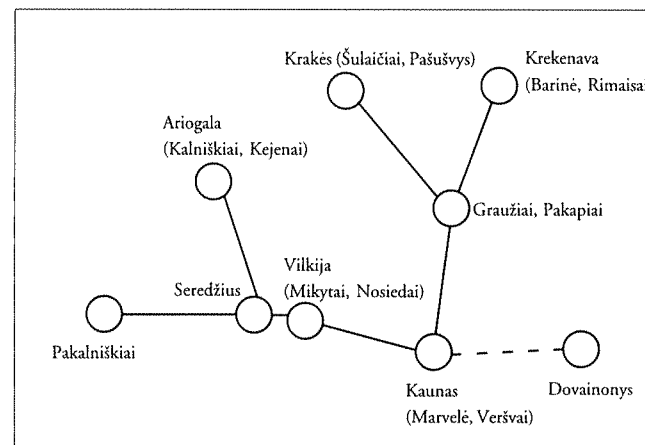

- Sargybinė pilaitė
- ⊙ Įtvirtinta didžiūno pilis
- ⊗ Stipriai įtvirtinta pilis, gyvenvietė – besiformuojantis administracinis centras
- ⊞ Įtvirtinta gyvenvietė piliakalnyje
- ⊙ Stiprūs įtvirtinimai

Kauno apylinkių piliakalniai: 1 – Piepaliai, 2 – Bernatoniai, 3 – Pypliai, 4 – Virbališkiai, 5 – Veršvai, 6 – Marva, 7 – Marvelė (?), 8 – Eiguliai, 9 – Lentainiai, 10 – Lepšiškiai, 11 – Karmėlava, 12 – Mažieji Žinėnai, 13 – Pajiesys, 14 – Aukštieji Šančiai, 15 – Pakalniškiai, 16 – Vieškūnai, 17 – Žiegždriai, 18 – Samylai, 19 – Vainatrakis

20 pav. Kauno apylinkių piliakalnių struktūra

Galbūt paprasčiausia apibūdinti nedidelius piliakalnius su jų sargybinėmis pilaitėmis. Jiems būdingas pylimas, o aikštelės plotas neviršija 300 m². Prie šių piliakalnių nežinomos nei gyvenvietės, nei laidojimo paminklai. Dalis jų išsidėstę teritorinių struktūrų pakraščiuose (Virbališkių, Piepalių, Marvelės, Lepšiškių, Aukštųjų Šančių, Samylų piliakalniai). Kai kurie piliakalniai galėtų būti vertinami kaip didžiūno pilis su beaugančia prie jos gyvenvieta (Veršvai, Pajiesys?, Vainatrakis, Pakalniškiai, Žiegždriai, Pypliai, Bernatoniai), paprastai prie jų išlikusiame kultūriniame sluoksnyje randama kokybiškos apžiestos keramikos. Iš kitų išsiskiria stambesnės įtvirtintos gyvenvietės – piliakalniai su didele, beveik 0,5 ha ploto aikšte, juosiami stiprių žemės pylimu (Karmėlava, Eiguliai). Kai kurie piliakalniai, matyt, reprezentuoja besiformuojančius administracinius centrus (Lentainiai, Vieškūnai? – apsemta Kauno marių, Marvelės spėjamas nugriuvęs piliakalnis?), – yra pagrįstų užuominų (arba dirbinių radimvietės) apie prie šių piliakalnių buvusias gyvenvietes, pasižyminčias sudėtingu kultūriniu sluoksniu. Mažųjų Žinėnų piliakalnyje aptikti sudėtingų įtvirtinimų (virš 7 ha) likučiai. Greta piliakalnių Nemuno ir Neries santakoje nuo I tūkst II pusės iki pat įsikuriant miestui egzistavo dvi gyvenvietės – viena prie Neries, kita prie Nemuno (Mekas 1993, Bertašius 1998a). Čia esančių keturių stiprių piliakalnių (Eigulių, Lentainių, Karmėlavos, Mažųjų Žinėnų) padėtį sunku nesieti su V. Pašutos pastaba apie galingiausią kunigaikštį iš centrinės Lietuvos Daugerutį (Pašuto 1959:301). E. Gudavičius čia lokalizuoja Parbaus valdas (Gudavičius 1989:32). Jis vadovavo Mindaugo delegacijai, atvykusiai pas popiežių 1251 metais, jis skelbiamas vienu iš galimų kara-

21 pav. Vidurio Lietuvos administracinė struktūra, sudaryta pagal kapinynų išsidėstymą.

liaus karūnos paveldėtoju (Gudavičius 1998:165, 254). Tai atitinkamai reprezentuoja ir pačią žemę, kurią valdė Parbus. Atstovauti valdovui reikėjo ir patyrimo bendraujant su įvairių kraštų žmonėmis, ir žinių. Tai turėjo būti solidi politinė figūra. Archeologijos paveldo išplitimas (paminklų, radinių) skatintų šios žemės ieškoti dabartinio Kauno miesto ir apylinkių teritorijoje. Nors čia žinoma vėlyvesnių istorinių žemių riba, tačiau laidojimo paminklai pabrėžtinai liudija vieningą paprotį. Šio krašto įtaka žinoma gerokai toliau į rytus. Tą atskleidžia laidojimo papročio ypatybės. Apibūdinant šį paprotį būtina prisiminti šiuo metu visiškai sunaikintus ir primirštus kapinynus – Mozūrų griautinį plokštinį (Samylų apyl.) ir Žiegždrių degintinį plokštinį (Palemono apyl.) kapinynus (Petrauskaitė 1959:119), senųjų Rumšiškių plokštinį degintinį kapinyną (Tautavičius 1957), du vikingų laikotarpio Laumėnų degintinius kapinynus ties Pažaisliu (Tarasenko 1958). Pastarųjų metų tyrimai praplėtė šias žinias – Kaišiadorių raj. surastas Bajorų degintinis kapinynas (Girininkas 1996:290). Visi jie datuojami vikingų laikotarpiu ir rodo aktyvią Vidurio Lietuvos kultūros gyventojų įtaką toliau į rytus, XII–XIII amžiais besiformuojančios pirminės Lietuvos valstybės teritorijos kryptimi.

Apžvelgus archeologijos paminklų grupes matyti, kad daugelis kapinynų susiję su piliakalniais, kai kur jų lyg ir trūksta, – tai taikytina Jurbarko – Sudargo, Plokščių – Ilguvos – Kriūkų, Pyplių – Virbališkių, pietrytinės Kauno dalies, Beržų apylinkių prie Jonavos piliakalniais. Kai kuriais atvejais įmanoma, kad trūkstami kapinynai dar nesurasti. Tokios piliakalnių grupės, formuojančios atskirą teritorinę struktūrą, turėjo susidaryti ne vėliau vikingų laikotarpio. Kai kurie minėtų grupių piliakalniai gali būti jau valstybės gynybos periodo. Tokiu atveju įmanoma, kad įrengiant ir naudojant šiuos piliakalnius jau taikytas kitoks mirusiųjų laidojimo būdas, neatsispindintis Vidurio Lietuvos kapinynų kultūroje. Pastarųjų metų tyrimai rodo, kad mirusieji Lietuvoje XIII a. jau nedeginti (Luchtranas, Vėlius 1996:85). Dalis kapinynų visai nesietini su piliakalniais. Tai ypač ryšku Josvainių apylinkėse, kur ištirti Pernaravos, Ruseinių, Graužių, Pakapių kapinynai. To niekaip negalima paaiškinti neatrastais, spėjamais ar sunaikintais piliakalniais. Kartografuota medžiaga rodo išskirtinę kai kurių kapinynų padėtį, – jie išsidėsto poromis abipus upės. Taip išsidėstę Marvelės / Veršvų, Graužių / Pakapių, taip pat Šulaičių / Pašušvio ir Kriemalos / Mikytų – Nosiedų – Pavilkijo kapinynų grupės. Toks išsidėstymas rodytų, kad čia įsikūrusi bendruomenė visiškai valdė gyventojų judėjimą upėmis. Tad galima tikėtis, kad visos pagrindinės gyvenvietės ir gyven-

viečių telkiniai buvo išsidėstę išilgai Nemunu ėjusios komunikacinės ašies, dalis telkėsi ties Nevėžio ir Dubysos susisiekimo keliais. Taigi, Vidurio Lietuvos (t.y. aukštaičių) pagrindiniai centrai atspindėjo tokį modelį – dauguma jų buvo pasiekiami lengviausiu ir pigiausiu keliu (Chudziak 1999:174). Netgi Graužių / Pakapių kapinynų su labai gausiais kariaunos karių (žirgai, kamanos, balnakilpės, kita įranga) kapais padėtis nėra atsitiktinė. Čia nėra jokio piliakalnio, nežinoma gyvenvietė, bet čia yra Šušvės ir Nevėžio vandens kelių jungtis, o kapinynai beveik vienodai nutolę nuo pagrindinių centrų – Kauno (Marvelės, Veršvų kapinynai), Krekenavos (Barinės kapinynas), Krakų apylinkių.

Pabandę išdėstyti administracinę struktūrą galinčius atspindėti objektus ar jų telkinius – dideli kariaunos kapinynai, piliakalnių su išsiskiriančiu centru grupės – atrastume hierarchinę administracinę struktūrą su keliais skirtingos reikšmės centrais (pav.21). Tokia apjungta ryšių sistema atitiktų modelį, kai centruose vyksta tiesioginiai mainai, jie nėra komercializuoti valdovo aplinkos (*dendritic central place model*; Hodges 1989:16). Vertinant gyvenviečių išsidėstymo modelį manoma, kad jos nebuvo lygiavertės, o sudarė tam tikrą hierarchinę struktūrą, kurioje kristalizavosi skirtingos reikšmės centrai (W.Christaller, D.Denecke, M.Gimbutienė). Teorija pagrįsta tuo, kad tam tikro regiono vietovės erdvės atžvilgiu bei tarpusavyje funkciškai yra tampriai susiję, o tokios sistemos gyvenvietės išsidėsto hierarchiškai. Kiekvieno centro (gyvenvietės) vietą hierarchijoje nulemia jos atliekamos perteklinės funkcijos, t.y. kiek tos funkcijos aprėpia aplinkinę teritoriją. Apibūdinamos tokios gyvenviečių grupėi būdingos funkcijos – valdymas, gynyba, žaliavų gavyba (bei amatas ir verslas), prekyba, kultas (Gringmuth-Dalmer 1999). Kartais nurodoma ir daugiau funkcijų bei įrenginių, būdingų centrinei padėti užimančiai gyvenvietei ar jų grupei, tačiau tyrinėjamo laikotarpio centrinės vietos reikšmei regione nustatyti pagrindą sudaro jau išvardinti bruožai (Denecke 1973). Svarbiausiam administraciniam centrui charakteringos visos šios funkcijos bei didesnė jų reikšmė, menkesniems – tik kai kurios. Vėliau darbe apžvelgsime, kaip, kada, koku laipsniu Kauno apylinkėse atsiradusi gyvenviečių grupė atliepia tokio centro funkcijas. Šia proga galima būtų tik pažymėti, kad tam tikri dirbiniai – kalavijai, o ypač raitelio įranga – liudija besiformuojančią bajoriją arba pirminę šio proceso fazę atspindinčius kariaunos kapus. Jei juos pažymėtume anksčiau aptartame gyvenviečių hierarchinės struktūros tinkle (pav.21), matytume, kad šie kapai periodiškai išsidėsto pagrindinio tolumojo komunikacinio kelio atšakose – Nemunas-Nevėžis (Pakalniškiai, Vilkijos apylinkės,

Kaunas, Grauziai, Krekenavos apylinkės). Tai leidžia galvoti, kad ši teritorija administruojama iš vieno centro. Apie tokį centrą, kaip tam tikrų amatų produkcijos centrą, leidžia galvoti kai kurių dirbinių plitimas Vidurio Lietuvoje: apžiesta dekoruota keramika (vadinamoji Baltijos jūros keramika – *Ostseekeramik*, šampuko ornamento plitimo ypatybės), žirgo kamanojimo įranga (balnakilpės, kamanos, žąslai ir kt.).

Įvertinant prekybines vandens arterijas baltų regiono mastu, Nemunas visais laikais buvo antruoju pagal svarbą po Dauguvos prekybiniu keliu, jungusiu ne tik atskiras baltų gentis (Žulkus 1996:89), bet, matyt, netgi įtakojusiu tampsnesius vakarų baltų ir Pavolgio gyventojų ryšius (Dubov 1989:51), Prūsijos, Kauno apylinkių gyventojus Nevėžis per žiemgalių kraštą jungė su Padauguvos žemupio lybių centrais (Berga 1988:13), – mes galime įsivaizduoti tas potencines galimybes, atsirandančias Vidurio Lietuvos bendruomenei valdant šį kelią.

Čia apžvelgtas piliakalnių išsidėstymas ir teritorinė struktūra Vidurio Lietuvoje galbūt atspindi XII–XIII amžių sandūros situaciją, kuomet kalbama apie Lietuvą siaurąja prasme. Manoma šią lietuvių žemių konfederaciją atsiradus XII a. pb. ir sudarytą iš dviejų genčių sąjungų – žemaičių ir apie Lietuvą susigrupavusių žemių (Gudavičius 1987a:174). Tokia Lietuva apimtų ne tik Nemuno-Neries tarpupį, bet ir Nemuno vidurupio žemesniąją dalį – tarp Kauno ir Veliuonos. Taip žvelgiant taptų prasmingesnė besiformuojančios valstybės teritorija, įtraukiant senąsias vikingų laikotarpio prekyvietes ir gyvenvietes.

Iš apžvalgos sektų, kad teritorinių junginių raida Vidurio Lietuvoje buvo nevienoda. Dalis žemių ar pilių apygardų tapo vėlesniais LDK valsčiais (tai ryšku panemunėje, Ariogalos apylinkėse), kita dalis beveik neatspindima valsčių struktūroje (Kaunas ir apylinkės, paneriai). Skirtinga atskirų žemių raida – dalis pateko Žemaitijos įtakon, kitos sudarė Aukštaitijos sritį – didžiojo kunigaikščio domeno dalį (Gudavičius 1987a:178–179).

Visos aptartos sąlygos ir aplinkybės lėmė tai, kad čia nebuvo pagrindo formuotis stambiai žemėvaldai. Vidurio Lietuvos teritorinių junginių struktūra labai artima žinomoms vakarų baltų kraštuose – tai paprastai nedidelės, siekiančios 120 – 200 km² ploto (tik Kauno apylinkių – Neries žemė kiek didesnė, viršijo 400 km²), tankiau apgyventos žemės ar pilių apygardos; kaip ir ten, čia buvo ypač palankios sąlygos gyvulininkystei ir mažai tinkamos žemdirbystei; patogus susisiekimas vandens keliais ir sąlygos tarpininkauti prekyboje. Tai turėjo sąlygoti ir panašią vakarų baltams socialinę – ekonominę kraš-

to raidą (palyginkime – Žulkus 1997a). Žirgynų minėjimas XIV amžiaus istoriniuose šaltiniuose rodo šios ūkio šakos vystymą, kurio užuomazgos pastebimos keliais šimtmečiais anksčiau (Bertašius, Daugnora 1997). Panemunės minimo, jau nuo seno susiformavusio didžiojo kunigaikščio domeno (Pašuto 1959:298) atsiradimą galėjo lemti ir minėtos specifinės agrarinės sąlygos. Stokojant tinkamos žemdirbystei žemės plotų, esant palankioms susisiekimo ir prekybos galimybėms, atsirandantis gyventojų prieaugis ir žmonių perteklius buvo palankus formuotis kariaunos pradžiai – laisviems karių būriams (būtent žirgų kapų gausa šiame krašte gali liudyti gan ankstyvą tokio reiškinio užuomazgą). Kiek vėliau kariai gan lengvai galėjo pereiti stiprinančio savo jėgas didžiojo kunigaikščio priklausomybėn. Savo ruožtu tai buvo pagrindas didžiojo kunigaikščio domenui formuotis (tai būtų vienas veiksnių, trukdžiusių kurtis stambiajai žemėvaldai ir lėmusių stiprią valdovo valdžią Vidurio Lietuvoje (Gudavičius 1983:11).

Vadinasi, iš šios apžvalgos aiškėja nevienareikšmiška krašto padėtis per kelis šimtmečius.

Apgyventos teritorijos kuriasi ir vystosi paupių žemėse, tai atitinka klimato ir dirvožemio ypatybes šiame regione. Turime pripažinti, kad miškingos Vidurio Lietuvos lygumų žemės buvo sunkiai įdirbamos, tad gyventojai daugiausiai kūrėsi upių slėniuose.

Stambiųjų krašto upių pakrantėse (paprastai vidurupyje ar žemupyje) nuo tautų kraustymosi laikotarpio – V–VII a. (o kartais nuo I–II a.) formuojasi ūkine veikla išsiskiriančios atskiros nedidelės teritorijos. Per šimtmečius jų pagrindu formuojasi gentinė teritorija, galiausiai įgyjanti teritorinio administravimo bruožus (teritorinę struktūrą, vieningus papročius). VIII – X a. laikotarpyje Vidurio Lietuvos gyventojų bendruomenė vystosi naudodamasi prekybos kelių upėmis kontrole ir valdymu. Būtent su šiuo laikotarpiu siejama Šiaurės Europoje išplitusi prekyba vergais, kas skatino aktyvų skverbimąsi į krašto gilumą. Išnaudojamos palankios sąlygos gyvulininkystei paupių pievose. Matyt, tai buvo pagrindiniai pragyvenimo šaltiniai.

X – XI / XII a. kuriasi atskiri teritoriniai vienetai, jų pagrindu formuojasi įtvirtintos žemės. Greičiausiai kai kuriuose žemėse vyksta aiškus feodalizacijos procesas, todėl įsigali įtvirtinta pilis su gyvenvieta. Paaikėjo, kad Kauno apylinkėse susiformavusių teritorinių junginių struktūra yra gan artima žinomoms kituose vakarų baltų kraštuose – prūsų, kuršių, žiemgalių gentinių junginių teritorijoje. Ar tą lėmė klimatinės – geografinės sąlygos, ar gyventojų ūkio

struktūra? Neabejotina, šios priežastys tampriai susiję, tačiau šiuo metu labai nedaug turime archeologinių duomenų apie gyventojų ūkį.

XIII – XIV a. laikotarpyje dalis šių žemių patenka žemaičių, kitos Lietuvos genčių sąjungų žinion, dažnai išlaikydamos savo teritorinę sudėtį. Dalis jų tampa vėlesniais LDK valsčiais. XIII / XIV a. sandūroje panemunėje susiformuoja valstybės pietvakarių pakraščio gynybinė sistema. Ji remiasi jau susiklosčiusia pilių apygardų struktūra, vėliau tapusia valsčiais. Šios struktūros raidą lėmė tankiai apgyvendintos nedidelės paupių žemės. Rytinėje Vidurio Lietuvos dalyje atsiradę valsčiai neatspindi ankstesnės teritorinių junginių struktūros.

Dabartinio Kauno teritorijoje apibrėžiamas stambesnis teritorinis junginys pasižymėjo hierarchine struktūra su sargybos pilimis ir didžiūnų pilimis, besiformuojančiu administraciniu centru, įtvirtintomis gyvenvietėmis.

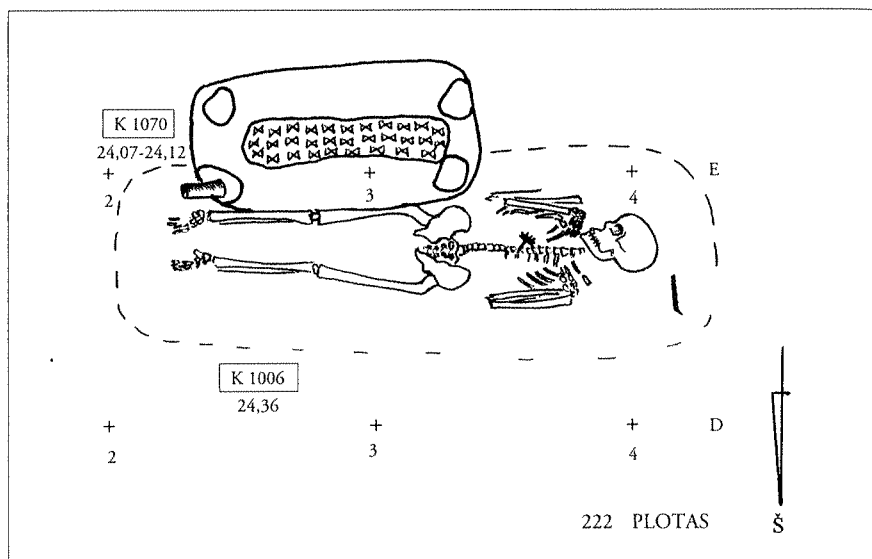
MIRUSIŪJŲ DEGINIMO PAPROČIO YPATYBĖS VIDURIO LIETUVOJE

Bandant suvokti priešistorinių laikų visuomenės raidą, turime remtis socialinių ir etninių grupių bei jas sudariusių bendruomenių pažinimu. Tai nelengvas klausimas, lietuviškosios archeologijos lygmenyje turintis savas ypatybes. Tyrinėjant Vidurio Lietuvos priešistorę turime pabrėžti, kad pažinti ją šiuo metu galime, daugiausia remiantis kapinynų medžiaga. Paaikškėjo, kad sukaupta labai mažai tyrimų medžiagos iš piliakalnių ir praktiškai beveik nedaryti tyrimai gyvenvietėse, juo labiau sunkiai aptinkamose kaimavietėse. Tad bendruomenės modelis kuriamas, remiantis pomirtinio pasaulio įvaizdžiu. Toks išskirtinis mirusiųjų pasaulio pažinimas nustato ne *gyvenimiškuosius*, o grynai archeologiškai atspindimus *pomirtinius* santykius. Šie dėl laidojimo paminklo specifiškumo, kartu su atitinkamo laiko bendruomenės papročiais, neretai galėjo atspindėti ir senesnius, tyrinėjamai bendruomenei jau nebūdingus papročius (tai yra jis gali apimti daugelį senesniųjų bendruomenės kontekstų – Klejn 1991:119). Panaudojant galimai išsamesnę kapinyno medžiagą, galime tikėtis pažinti tam tikru metu ir apibrėžtoje teritorijoje gyvenusią bendruomenę – sąlygotą žmonių grupių tarpusavio socialinių ryšių bei jų prisitaikymo apibrėžtoje teritorijoje ir aplinkoje. Šiandien negalime pasakyti – tai socialinė grupė, etninė grupė ar kitaip vadintinas darinys?

Įvertinant minėtas problemas, bandysime nagrinėti tyrinėjamos visuomenės pobūdį, remiantis kapinynų medžiaga. Ji yra gan marga, priklausomai nuo tyrimų laiko, apimties, tyrinėtojo išmanymo ir intereso. Pagrindu tyrimams pasirinktas Marvelės kapinynas.

Vienas ryškesnių Vidurio Lietuvos bruožų – vikingų laikais praktikuotas visuotinis mirusiųjų deginimo paprotys. Jam būdinga ypatybė – mirusiojo palaikų sudeginimas atskiroje, tam skirtoje vietoje, esančioje netoli kapinyno. Iš laužavietės surinkti palaikai kartu su įkapėmis be urnos užkasami paprastoje duobutėje. Kremuotų palaikų (sudegusių kaulų) kiekis labai įvairus. Jų gali būti daug, o kartais visai mažai, nuo nedidelės saujelės iki 1–2 dm³. Vikingų laikotarpio kapinynų charakteringas bruožas – virš kapo niekada nepilamas pilkapis, tiesiog žemėje kasama negili duobutė, kurioje supilami mirusiojo palaikai.

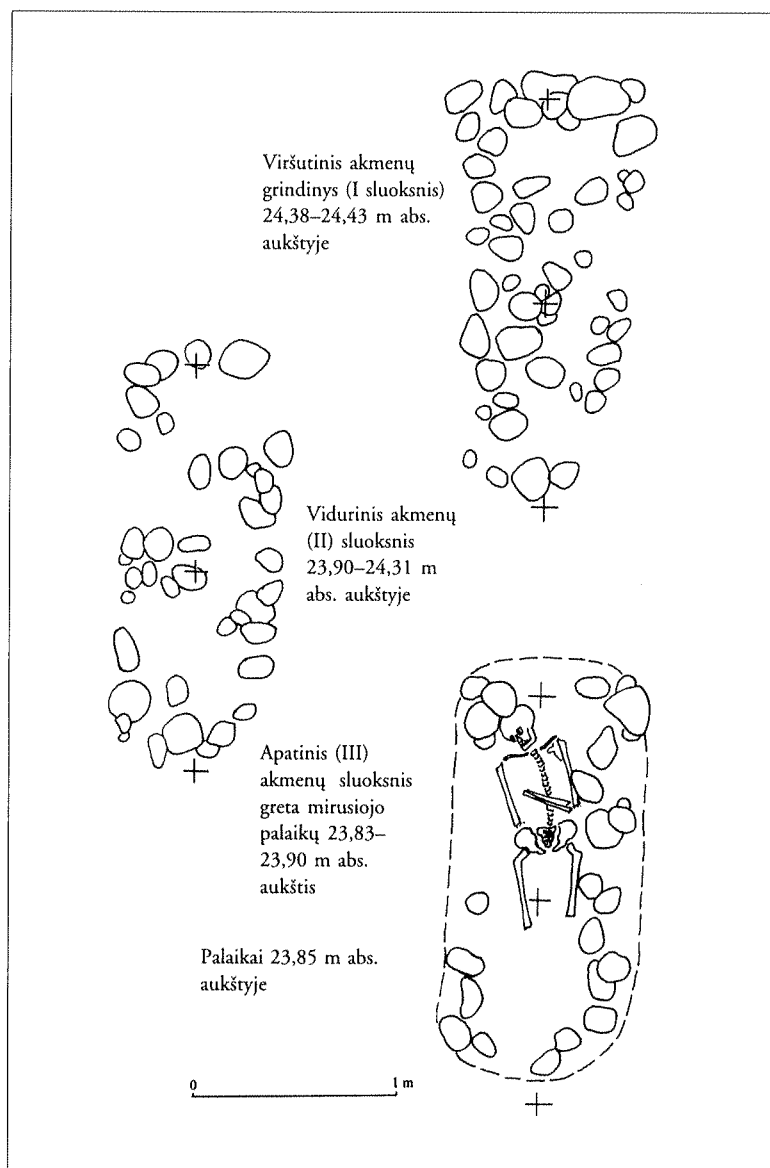

22 pav. Degintinio kapo 1070 planas

Mirusiųjų deginimo paprotys, įvairiais geležies amžiaus laikotarpiais užfiksuotas beveik visose Lietuvos archeologinėse kultūrose, Vidurio Lietuvoje tradiciškai datuojamas VI – XIII a. (Tautavičius 1987:136), V / VI – XII a. (Bertašius 1994a, b). Tačiau nauji radiniai Marvelės kapinyne šiek tiek keičia šią nuostatą ir kremavimo papročio atsiradimą nukelia į C2 (netgi C1b / C2) fazės pradžią, datuoja III a. Apie tai liudija kapų padėtis ir jų tarpusavio santykis kapinyne. Degintinis kapas 1070 įrengtas taip, kaip ir griautinis kapas bendroje vieno laikotarpio kapų grupėje, tačiau įkapių nebuvo įdėta. Šio kapo datą apsprendžia virš jo tyrinėtas kapas 1006 ir jame surastos įkapės. Tai anksčiau aptarta (pav.6) lankinė žieduota segė dviguba įvija. Ji liudija kremavimo papročio ankstyviausią pasirodymą III a., atspindi germanų genčių įtaką, o tai kalba apie šios grupės kapų perimtą tradiciją (palyg. Reallexikon 1994:488). Ankstyviausio degintinio kapo įranga labai artima griautinių kapų įrangai – palaikai išberti stačiakampėje užapvalintais kampais duobėje. Kremuotus kaulus kampuose riboja akmenys (kaip įprasta seniausiems romėniškojo laikotarpio kapams), pav.22. Tiesa, tai vienintelis taip įrengtas kapas Vidurio Lietuvos kultūrinės grupės teritorijoje.

Kadangi su kremavimo papročio kilme tampriai siejama etninė baltų istorija, būtina trumpai peržvelgti nuomones šiuo klausimu.

Archeologinė tradicija mirusiųjų deginimo papročio plitimą Vidurio Lietuvoje paprastai kildina iš pietrytinės pusės. Remiantis kremavimo papročio plitimu, kartais bandoma aiškinti ir etninius procesus. Tačiau ar tai pakankamai pagrįsta, žinant prastą Lietuvos archeologinės medžiagos datavimą (ypač tai taikytina tautų ktaustymosi bei vikingų laikotarpiams)? Manoma, kad nuo V–VI a. Rytų Lietuvoje įsigalintis mirusiųjų kremavimo paprotys V ir VI a. plinta ir Kauno apylinkių gyventojų tarpe (Volkaitė – Kulikauskienė 1987:155). Kadangi autorė pripažįsta praktiškai vienalaikį mirusiųjų kremavimo papročio plitimą tarp aukštaičių (Vidurio Lietuva) ir lietuvių (Rytų Lietuva) genčių, galimas ir atvirkščias šio papročio plitimo kelias, t.y. kremavimo tradicija galėjo plisti iš Vakarų į Rytus. Ankstyviausių Rytų Lietuvos degintinių kapų radiniai vakarų baltams būdingomis formomis greičiau atspindėtų pastarąjį požiūrį. Kita nuomone, mirusiųjų deginimo paprotys įsigali V a., o sudegintų mirusiųjų laidojimo pilkapiuose tradicija tiek Rytų, tiek Vidurio Lietuvą yra pasiekusi iš pietų Sūduvos – iš sūduvių-jorvingių gyventų plotų (Tautavičius 1987:136, 139), kur mirusiųjų deginimo papročio plitimas pastebimas jau nuo III amžiaus. Skalvoje žinomas jau nuo IV a. (Tautavičius 1989:31). Vis dėlto skalvių kapinynų tyrimų medžiaga yra gan padrika. Apie kairiajame Nemuno krante (Tilžės apylinkėse) atrastus degintinius vėlyvojo romėniškojo laikotarpio kapus (III–IVa.) ne kartą užsimena prieškario tyrinėtojai (Nowakowski 1996a:87). Tad čia praktikuotas mišrus mirusiųjų laidojimo – kremavimo ir inhumacijos – paprotys, turintis nemažą panašumą su Sambijos kapais. Tokiu atveju svabu akcentuoti degintinių kapų tradicijos perimamumo iš Prūsijos galimybę, kur mirusiųjų deginimo paprotys visuotinai išplito IV a. Sambijoje per visą romėniškąjį laikotarpį greta inhumacijos papročio plačiai praktikuotas ir mirusiųjų kremavimo paprotys, – periodo pradžioje tokio pobūdžio kapai sudaro gerą pusę, o III–IV a. absoliučiai išsivyrąja (Nowakowski 1996a). Tyrinėjant Vidurio Lietuvos kapinynų medžiagą tai ypač svarbu, nes skirtingų laikotarpių tradicijos liudija tamprius ryšius su Sambijos prūsais. Būtent čia gerai žinomi kapai, kuriuose kremacijai urnos nenaudojamos, o mirusiųjų palaikai supilami duobutėje. Svarbu įvertinti ir jau aptartas palankias ryšių Nemunu sąlygas šiuo laikotarpiu. Įvairių dirbinių formų plitimo tradicijos taip pat liudija neatsitiktinius ryšius tarp šių kraštų. Vertinant mirusiųjų deginimo paprotį, turime atkreipti dėmesį į tokius kapus prūsų žemėje Nadruvoje –

23 pav. Mirusiojo palaikai kape užversti akmenimis (Marvelė, 53 kapas)

visai netoli Vidurio Lietuvos. Tyrinėjant Romintės (Rominten) kapinyną atrasti romėniškojo laikotarpio degintiniai kapai urnose (Bezenberger 1896). Labai panašūs atradimai ir pačiame Įsrutyje (Istenburg) – B-D fazės (II–IV a.) griautiniai ir degintiniai kapai, kremuoti mirusiųjų palaikai laidojami labai įvairiai – urnose, supilant palaikus krūvelėje ar paprasčiausiai juos išpilant (Grunert 1941).

Kremavimo papročio plitimą Vidurio Lietuvoje turėtume sieti ir su pietinių kultūrų įtaka. Pirmiausia tai vakarų baltų kultūrinė grupė – sūduviai, o dar toliau pietuose didelius plotus buvo apgyvenusios Pševorsko kultūros gentys. Sūduvių įtaka ryški Rytų Lietuvos kultūrinės grupės formavimuisi – kremavimo paprotys pietinėje minėtos kultūros dalyje, matyt, bus įtakotas atsikėlusiu sūduvių grupių (Tautavičius 1996:46–47). Anksčiau aptarta išsiskirianti geležinių papuošalų (kelių tipų segių) gausa Vidurio Lietuvoje tautų kraustymosi laikotarpio pradinėje fazėje sietina su minėtų genčių įtaka. Kadangi Pševorsko kultūros gyventojai praktikavo kremavimo paprotį, galėtume laukti tam tikros jų įtakos populiarinant šį paprotį tarp Vidurio Lietuvos gyventojų. Turėtume atkreipti dėmesį ir į galimų Vidurio Lietuvos aukštaičių ir sūduvių ryšių ypatybes. Tyrinėtojai yra pastebėję, kad vėlyvuju romėniškojo laikotarpio periodu (fazės C1-C2) sudūviams būdinga laidojimas pilkapiuose – degintiniai ir griautiniai kapai, o tarp metalo dirbinių (ypač papuošalų) vis dažniau pasitaiko egzemplioriai, atitinkantys pagrindines aukštaičių dirbinių formas (Nowakowski 1996a:91). Jeigu taip, jei tautų kraustymosi laikotarpiu atrandame būdingos sūduviams keramikos radimvietes Vidurio Lietuvoje, jei čia aptinkame ankstyvus degintinius kapus su artimomis sūduviams akmenų konstrukcijomis (apie tai kalbama toliau), tada turėtume gan stiprius argumentus mirusiųjų kremavimo papročio kilmės paieškai. Vertinant romėniškojo laikotarpio kapus galėtume pateikti artimus griautinių kapų panašumus, kada kapo duobė užverčiama akmenimis, lyg formuojant netaisyklingo paviršiaus grindinį (pav.23, Marvelė). Analogiški kapai sudūvių kultūroje paprastai yra dengiami neaukšto pilkapiu (0,25–0,35 m storio žemės ir velėnos sluoksniu Osovos (Osowa) pilkapiuose Suvalkų apylinkėse, – Jaskanis D., Jaskanis J., 1961). Tačiau kartais atrandami plokštiniai panašūs kapai, t.y. identiški Marvelės kapui (Romintės /Rominten/ kapinynas – Bezenberger 1896). Kapai užversti akmenimis žinomi ir Vielbarko kultūros paminkluose. Tai rimti duomenys ir etninių procesų klausimo sprendimui.

Mirusiųjų kremavimo paprotys neturėtų būti vertinamas kaip kažkoks gentinis ar etninis požymis. Labai dažnai ilgą laiką genties ar genčių junginio teritorijoje laikytasi kelių papročių – kremacijos, inhumacijos. Kartais netgi šeimos nariai galėjo būti laidojami laikantis skirtingų papročių (tokią išvadą leidžia daryti keletas kapų Marvelės kapinyne, kai kremuoti palaikai laidojami virš griautinio kapo, tačiau beveik toje pačioje duobėje ir yra vienalaikiai). Tačiau kapų analizė turėtų atskleisti kai kurias ypatybes – bruožus, charakteringus tam tikroms bendruomenėms ar gentims. Tuo pačiu tai leistų ieškoti papročio bei papročio nešėjų kilmės vietų ir patekimo kelių.

Siekdami palyginti atskiras, galbūt netgi skirtingos kilmės kremavimo tradicijas, turime surasti tam tikrus degintinių kapų požymius, kurie įgalintų skirstyti kapus į atskirus tipus ir pasekti tokių tipų raidą ir kaitą per amžius. Aiškiausi ir lengviausiai pastebimi išoriniai požymiai – kapo duobės forma, dydis, kryptis, duobės pjūvio forma, kapo įranga, įvairiausio pobūdžio įrenginiai kapo paviršiuje. Kita požymių grupė – degintinių kaulų padėtis, laužo liekanos, įkapių padėtis, būklė, kiekis – vidiniai požymiai. Visi jie teikia informaciją, kuria remiantis galima atlikti kapų analizę ir kapų palyginimą atskiruose tyrinėjamo laikotarpio kapinynuose bei skirtingų laikotarpių kapuose.

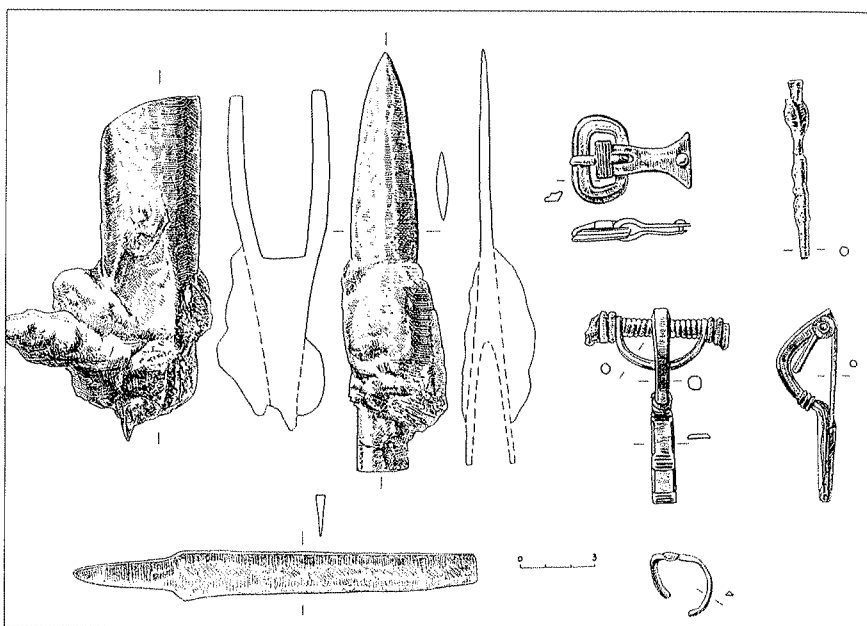
Pradžioje pasiremsime bendriausiais išorinių požymių bruožais, siekdami tiksliau apibūdinti mirusiųjų kremavimo paprotį Vidurio Lietuvoje vikingų laikotarpyje. Peržvelkime specifinį klausimą – mirusiojo palaikų kiekį kape, literatūroje sukeltą įvairius aiškinimus ir interpretacijas, ieškodami atsakymo, ar akivaizdžiai matoma degintų kaulų kiekio įvairovė gali būti nulemta istorinio periodo, mirusiojo amžiaus, ar gali būti tam tikru bendruomenę charakterizuojančiu požymiu.

Tyrinėtojams krito į akis skirtingas sudegusių kaulų kiekis kapuose bei tų kaulų išvaizda – nuo gana stambių, švarių balsvų ar gelsvų, iki visiškai smulkių, baltos kreidinės spalvos kaulų žiupsnio ar saujelės. Juolab, tyrinėjant skirtingų periodų degintinius kapus, kremuotų palaikų skirtybės lyg ir skatino galvoti apie kažkokias apeiginio laužo ypatybes. Atrodė, tą galėjo įtakoti jau pats istorinis periodas – vienaip kremuota tautų kraustymosi metais ir kitaip vikingų laikotarpiu. Tačiau išsamesni tyrimai to nepatvirtina. Verta atkreipti dėmesį, kad kaulų kiekis, spalva, sudegusių kaulų trupinių stambumas priklauso nuo daugelio veiksnių – nuo kaulų išrinkimo iš laužavietės kruopštumo, nuo gruntinio vandens pobūdžio (Gejvall 1981), nuo laužo dydžio, kurentos medienos rūšies, mirusio padėties lauže (Strzalko, Piontek, Malinowski

1974), laužavietės pastovumo. Šių sąlygų išvardinimas leistų suabejoti teiginiais, kad pirminiame deginimo papročio įsigalėjimo etape kremavimo kokybė buvusi žymiai prastesnė ir ankstyvesnių laikotarpių kapams būdinga sudegusių kaulų stambumas. Skirtumus galima būtų paaiškinti ir sąmoningu siekimu laidoti didesnį palaikų kiekį, stengiantis nesudeginti iki visiško kalcinavimosi bei kruopščiai išrenkant iš apeiginio laužo visus palaikų trupinius, po to juos išplaunant (tyrimų metu ne kartą atkreiptas dėmesys į ypač švarius kai kurių kapų palaikus, atrodo, nuo jų nuplauti bet kokie apeiginės laužavietės degėsių pėdsakai). Tą patį patvirtintų ir atvirkštinio – pereinamojo iš deginimo į inhumaciją – papročio egzistavimas tarp rytų slavų genčių X – XI amžiais, kuomet taikytas dalinis sudeginimas (Sedov 1970:115).

Trumpai aptarsime mirusiųjų deginimo papročio plitimą Vidurio Lietuvoje. Pradiniam šio papročio gyvavimo etapui – pirminė tautų kraustymosi laikotarpio D-E fazė – būdingas palaipsnis plitimas, mirusiųjų palaikus laidojant pavieniuose kapuose greta griautinių kapų (Bertašius 1994a:57). Kiek vėliau (tautų kraustymosi laikotarpio E1?-E3 fazės) degintiniai kapai randami ir plokščiuose pilkapiuose (Astrauskas 1995:34). Tyrimų metu Marvelės kapinyne aptikta apie 14 pilkapių likučiai, kurie datuoti III – VI a. laikotarpiu (Astrauskas 1995 bei 1995–2000 tyrimų medžiaga; tiksliau nustatyti neįmanoma, nes paprastai išlikę tik dalis akmenų vainiko). Juos atspindi akmenų vainikai ar jų fragmentai, paprastai pavieniui ar grupelėmis po kelis išsimėtę dideliame plote. Kai kurių vainikų išorėje fiksuotos gilesnės, sąnašiniai sluoksniais užpildytos duobės – juose atrasti tautų kraustymosi laikotarpio kapai. Pilkapiai atspindi bendrą vakarų Baltams būdingą, senesnius laikus siekiančią tradiciją – kapų pilkapiuose tradiciją. Romėniškuoju laikotarpiu datuojami pilkapiai žinomi šiaurinėje Vidurio Lietuvos dalyje, tačiau palaipsniui juos keičia plokštiniai kapai. Marvelės kapinyne tyrinėtiems ankstyviausiems pilkapiams būdingi individualūs griautiniai kapai, kartais pilkapyje randami du–trys kapai. Vėlesniu laikotarpiu datuojamuose pilkapiuose aptinkama grupė degintinių kapų.

Seniausi Marvelės kapinyne degintiniai kapai randami ne pilkapiuose, bet duobėse, iškastose lygiame kapinyne paviršiuje (Bertašius 1994a:57; panaši padėtis ir grupėje kitų Vidurio Lietuvos kapinyne), tai esminis skirtumas lyginant su degintinių kapų tradicija Rytų Lietuvoje, kur išimtinai laidota vien pilkapiuose. Šios pastabos leidžia abejoti paplitusia nuomone apie deginimo papročio plitimą Vidurio Lietuvoje iš Rytų ar Pietryčių Lietuvos. Tuo būdu reiktų pripažinti nepriklausomą, beveik vienalaikį kremavimo papročio pliti-

24 pav. Degintinio kapo radiniai (Marvelė, 265 kapas) – kirvis, ietigalis, peilis, sagtis, segė, smeigtukas, žiedo dalis

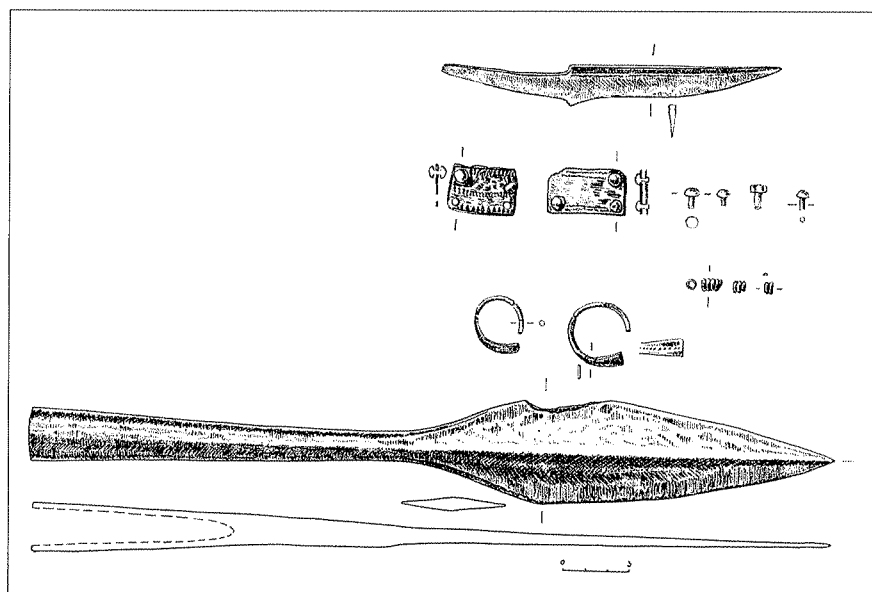
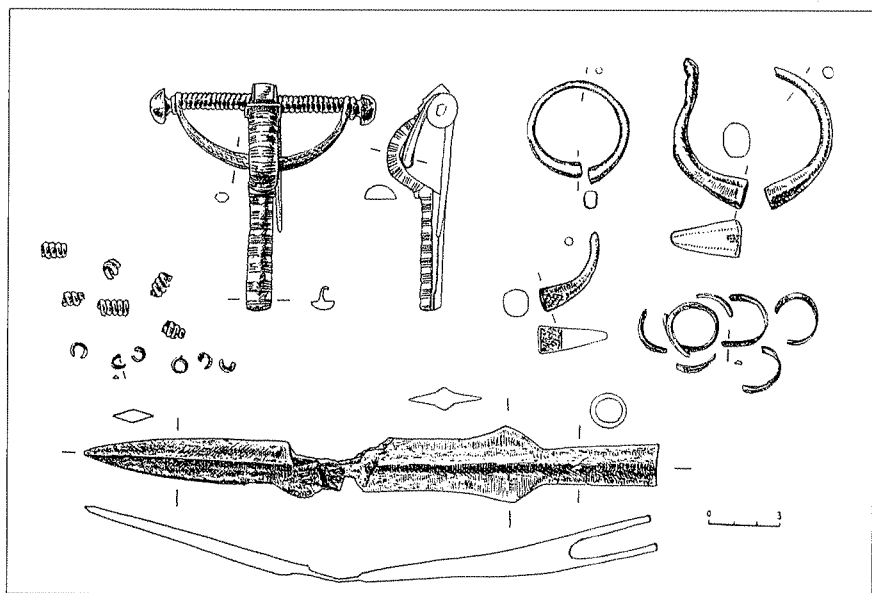
mą tiek Vidurio Lietuvoje, tiek ir Rytų Lietuvoje. Jį greičiausiai paveikė pietuose ir pietvakariuose gyvenusių genčių tradicijos.

Remiantis Marvelės kapinyno tyrimais, skirtingomis degintinių kapų formomis, galima galvoti, kad čia galėjo susidurti kelios deginimo papročio tradicijos, apibūdinamos nevienodomis apeigomis. Daugumoje Vidurio Lietuvos kapinynų įsitvirtinant kremavimo papročiu pastebimas biritualizmas – vienu metu laidojama tradiciškai (griautiniai kapai) ir atliekamos kremavimo apeigos (degintiniai kapai). Plintant kremavimo papročiu ankstyviausi degintiniai kapai atrandami greta griautinių kapų. Šie pavieniai degintiniai kapai išsimėtę dideliame plote tarp vienalaikių griautinių kapų, kartais ir tarp ankstesnių romėniškojo laikotarpio kapų (Marvelės kapinyno duomenimis). Pasitelksime šio kapinyno tyrimų medžiagą pilnesniam laidojimo papročio ankstyviausios fazės pažinimui, t.y. trumpai aptarsime degintinius kapus, tyrinėtus greta griautinių D fazės (IV / V a. riba) kapų. Tenka pažymėti, kad tai bene vienintelė išsami tyrimų medžiaga šiam papročio „virsmo“ laikotarpiui pažinti, nes kitų kapinynų

medžiaga – Veršvų, Eigulių – nėra išlikusi (karo metais žuvo planai) ir nežinome gretimų kapų konteksto, kapų tarpusavio padėties. Kalbant apie ankstyviausius degintinius kapus, t.y. tautų kraustymosi laikotarpio ankstyvoji fazė, nėra visuotinai pripažįstamų bendrų datavimo kriterijų. Didele dalimi tai lėmė tyrimų specifika, – kol kas trūksta koreliacinės analizės (*Correspondence Analysis*) metodu atliktos dirbinių tipų bei kapų analizės. Galbūt, tai ir lėmė gan neapibrėžtą dirbinių formų pasirodymo laiką ir netikslią sinchronizaciją. Tarp skirtingų kraštų archeologų neretai pasitaikantis tapačių dirbinių formų datavimo neatitikimas dažnai nulemtas tos priežasties – taikytas ar ne minėtas metodas (palyginkime, pvz., lenkų ir lietuvių archeologų darbus, skirtus D-E fazės datavimo klausimams). Iš esmės kyla klausimai: kaip datuoti ankstyvąjį tautų kraustymosi laikotarpio periodą, t.y. pereinamąjį laikotarpį iš romėniškojo periodo, kada fiksuoti didesnius pakitimus baltų kultūroje. Manome, kad visiškai priimtina pastarųjų metų įvairių kraštų tyrinėtojų nuomonė šiuo klausimu – gana vieninga vertinant E periodo pradžią ir apibrėžiant ją 470 – 500 m (J.Okulicz, V.Kulakov, J.Kowalski – Kowalski 1991:82).

Pagrindiniai teiginiai įkapių klausimu ir tautų kraustymosi laikotarpio radinių horizonto apžvalga darbe buvo pateikta. Pradinės fazės degintiniai kapai datuoti, remiantis tam tikrų, dažniau pasitaikančių nagrinėjamuose kapuose, įkapių tipų analize, panaudojant anksčiau nurodytą literatūrą. Kremavimo papročio plitimo ankstyvoji fazė apimtų D-E1 periodą (IV/V a. riba – VI a. pradžia), pav.24*. Šie kapai nėra koncentruoti kurioje nors atskiroje kapinyno dalyje ar vietoje ir liudija palaispnį kremavimo papročio pritaiky-

* Greičiausiai šio periodo pabaigoje atsiranda degintiniai kapai ir pilkapiuose, ką atskleidžia kapo 467 (kažkiek ir kapo 464 – profiliuota plunksna ietigalis, kapas 465 –sagtis) iš Marvelės kapinyno įkapių komplektas – lankinė segė, dvi ankstyvos formos apyrankės platėjančiais galais, profiliuota plunksna ietigalis (pav.25a) ar kapas 243 su tautų kraustymosi laikotarpio pradžia būdingu dekoru (pav.25b). Tad ankstyvos fazės degintiniai kapai datuoti, daugiausia remiantis charakteringiausiais dirbiniais, būdingais šiam periodui – lankinės segės, fazės antroje pusėje atsiradusios B formos sagtys (Bažan, Kargapolov 1989; beje, savo bendreregioniniais bruožais ir išplitimu didelėje Europos teritorijoje šios sagtys gali būti kremavimo papročio kilmės indikatoriumi), ietigaliai iškilia briauna ir profiliuota plunksna, ankstyvo tipo storagalės apyrankės. Savo ruožtu visų šių kapų datavimą patikslina greta griautiniuose kapuose laidotų mirusiųjų įkapių komplektai. Peržvelgus kitų kapinynų tyrimų duomenis, mes atrasime vienalaikį degintinių kapų horizontą skirtingose vietose, – tai ir Veršvai (kapai IV, XXI, XXVI, XLVII, LXXIV bei kai kurie kiti: Veršvai, VDKM), Pakalniškių kapas su sege žvaigždine kojele (įkapės prie 16 kapo – durklas ir kiti ginklai – datuotų šį kapą pradine deginimo papročio plitimo faze: Pakalniškiai, VDKM), greičiausiai kai kurie Pavilkio kapai (juose atrasti lankinių segių fragmentai), galbūt kai kurie kapai iš Pernaravos (V kapas: Pernarava, VDKM), Obelių kapinyno (kapai 5,6,7 – Urbanavičius, Urbanavičienė 1988), visa grupė Kalniškių kapinyno kapų (Kazakevičius 1998), pav.38–1.

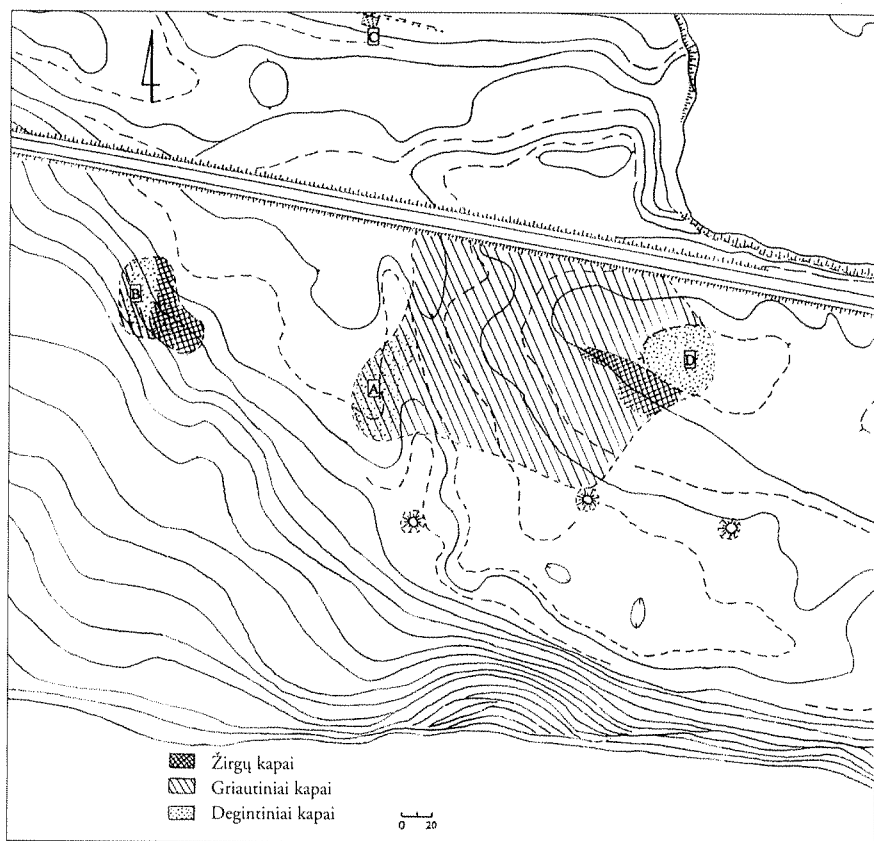
25 pav. Degintinių kapų radiniai (Marvelė, a – 467 kapas, b – 243 kapas)

mą, praktikuotą kelių šeimų (ar grupės, mirusiųsios laidojusių viename kapinyne). Daugumai šių kapų būdingi tam tikri pagrindiniai bruožai – palaikams supilti kasamos vidutinio dydžio negilios duobutės, kremuoti palaikai (kaulai ir įkapės) supilami sluoksniu duobės dugne, deginti kaulai dažnai yra stambiai ar vidutiniškai sudegę, jų kiekis įvairus, į duobutę pilami švarūs kaulai, dalyje kapų randami stamboki akmenys, padėti virš palaikų (dažniausiai buvusio kapinyno laidojimo paviršiuje). Kažin ar turėtų stebinti toks vienalaikių laidojimo papročių skirtingumas, juk tuo metu kai kurios šeimos mirusiųsios laidojo ir pilkapiuose. Jei palyginsime prūsišką medžiagą, nei kremavimo paprotys, nei laidojimas pilkapyje nebuvo kultūrinės priklausomybės požymiu. Įdomu, kad iš aptartos medžiagos beveik nepastebime tokio reiškinio, kaip palaipsnis perėjimas į deginimą, kuomet pirmiesiems sudegintų mirusiųjų palaikams kasamos stačiakampės, analogiškos griautiniams kapams duobės. Marvelės kapinyne tik ankstyviausio kapo (K 1070) įranga artima griautiniams kapams – duobė stačiakampė, tačiau kiek mažesnė nei įprastinė, palaikus riboja kampuose sudėti keturi akmenys (pav.22). Dar vieną kitą kapą, kuriems kasta panaši į griautinio kapo duobė (stačiakampės formos, bet mažesnė), galėtume atrasti ir kituose kapinyuose, tačiau tai gana retas atvejis.

Pirmosios fazės degintiniams kapams nebūdingos gausios įkapės. To meto turtingiausi kapai paprastai būna griautiniai. Tad galima galvoti, kad palaipsniui ėmus taikyti mirusiųjų kremavimo paprotį, pirmiausia jis plito tarp eilinių bendruomenės narių. Genties (ar bendruomenės) diduomenė tuo metu laikėsi ankstesnių tradicijų ir mirusiųsios laidojo įprastai.

Tyrinėjant tautų kraustymosi laikotarpio kapus matome tam tikras ypatybes, įgalinančias charakterizuoti kitą kremavimo papročio plitimo fazę. Daugiausia duomenų tam teikia Marvelės kapinyno tyrimai. Su šia faze galime sieti ne tik naujas dirbinių formas, procesą atskleidžia besiplečianti kapinyno teritorija. Nors laidojama ir anksčiau susiformavusioje centrinėje kapinyno dalyje (pav.26–A), dabar atsiranda kapai dar dviejose anksčiau neužlaidotose vietose (pav.26–B,C). Pietų ir pietryčių pusėje degintiniai kapai lyg ir tęsia anksčiau susiformavusį masyvą (pav.26–D). Tačiau vakarinė ir šiaurinė kapų grupės yra naujose vietose, apie 150–200 m nutolusiose nuo pagrindinio masyvo. Tai patvirtintų teiginį, kad dalis tautų kraustymosi laikotarpio kapinyną įkurta naujose vietose. Visose trijose kapų grupėse mirusieji pradėti laidoti panašiu metu antroje deginimo papročio išgalėjimo fazėje, datuojamoje E2–E3 periodu (VI–VII amžiais – Kowalski 1991). Kai kur (vakarinėje kapų gu-

26 pav. Marvelės kapinyno bendras planas

pėje) tarp degintinių kapų atrandami ir pavieniai to pačio laikotarpio griautiniai kapai. Juose mirusieji laidoti su skurdžiomis ir paprastomis įkapėmis, labai dažnai ir visiškai be jų. Tuo tarpu centrinio masyvo pietinėje dalyje, kur palaipsniui įsigali deginimo parotys, atrandame gerokai daugiau tautų kraustymosi laikotarpio griautinių kapų. Atrodytų, kad čia, kur bendruomenė tęsia laidojimo tradiciją ankstesnėje vietoje, tvirčiau laikomasi senojo griautinių kapų papročio. Tai lyg ir liudytų, kad palyginti naujas kremavimo paprotys tarp atskirų Marvelės bendruomenės grupių buvo pripažįstamas nevienodai.

Apibūdinant bendriausiais bruožais, šios fazės pradžioje kapuose randamos lankinės segės, kurių įvijos galai puošti dvigubu dekoruotu žiedu ar grybo pavidalo galais, lankelio viršuje ties segės įvija yra suformuota dekoratyvi tra-

pecinės formos plokštelė – metopa, kuri yra tolesnis stilistinis segių raidos elementas, ypač būdingas Vidurio Lietuvos bei Lietuvos pajūrio kultūroms (Bittner-Wróblewska 2001). Laikotarpį charakterizuoja skliutakojės segės, žieduotosios trečios grupės segės, lankinės kryžinės bei laiptelinės segės, storagalės apyrankės. Atrodo, dabar degintiniuose kapuose dažniau aptinkami dirbiniai, dekoruoti šampuko ornamentu, nors ornamentas randamas ir pirmosios fazės degintinių kapų dirbiniuose. Skirtingai nei ankstyvojoje deginimo papročio fazėje, dabar atrandami ir labai turtingi degintiniai kapai. Antrosios fazės pabaigoje netgi galime kalbėti apie turtingų kapų horizontą, aptinkama įvairiuose Vidurio Lietuvos kapinyuose. Tai gali būti ir bendruomenėje vykusių socialinių pokyčių išraiška.

Trumpai apibūdinti du mirusiųjų deginimo papročio išsigalėjimo etapai liudija naujos tradicijos nuoseklumą. Pradėtas taikyti tautų kraustymosi laikotarpio pradžioje (D-E1), kremavimo paprotys plinta, kol galutinai įsigali VII a. pradžioje (E3 periodas). Prie pastarojo periodo klausimų sugrįšime kiek vėliau, apžvelgę degintinių kapų įvairovę, apibūdinę kapų tipus ir galimus kultūrinius ryšius.

GRUPINIAI DEGINTINIAI KAPAI

Tokioje palyginti nuosekloje ir natūralioje kremavimo papročio raidoje tam tikru metu įvyksta pokyčiai. Juos charakterizuoja VII / VIII a. sandūroje atsiradusi nauja tradicija – Vidurio Lietuvoje mirusieji pradedami laidoti lygioje vietoje, neretai atskiroje kapinyno dalyje, mirusiųjų palaikus išpilant tiesiog paviršiuje, kartais užberiant plonu žemės sluoksniu. Skirtingai nei anksčiau, kur degintiniai kapai buvo greta panašaus laikotarpio ar ankstesnių griautinių kapų, dabar atrandami tik šio ir vėlesnio laikotarpio degintiniai kapai. Kapai formuoja savotiškus degintinių kapų laukus. Juos datuoti sunku, ypač pradinio šio papročio etapo kapus. Daugumai kapų charakteringa kuklios įkapės, jos paprastai susilydžiusios ir aprtrupėjusios. Palaipsniui šioje kapinyno dalyje, paviršiuje, susiformuoja ištisinis tamsios degėsingos žemės sluoksnis, kuriame randami atskiri, paprastai smulkiai sudegę ir sutrupėję kaulai, pavieniai radiniai ar jų fragmentai. Pirmas įspūdis – tai galėtų būti mirusiųjų kremavimo vieta. Tačiau sluoksnio struktūra neleidžia jo tapatinti su deginimo vieta. Kaip ir anksčiau, mirusieji kremuojami greta kapinyno, o laidojami paviršinėse duobutėse ar tiesiog išpilami paviršiuje. Beveik visuose tokiuose kapinynuose gausu žirgų kapų. Tokie degintinių kapų laukai iki šiol Lietuvos archeologinėje medžiagoje fiksuoti nebuvo, tačiau, atidžiau peržvelgę skelbtą tyrimų medžiagą, kai kuriuos objektus galime interpretuoti būtent taip.

Kalbant apie Vidurio Lietuvos regioną keliuose išsamiau tyrinėtuose kapinynuose galime atrasti čia aptartuosius bruožus. Ryškiausiai jis fiksuotas Marvelės kapinyno vakariniame ir rytiniame pakraščiuose, užimdamas atitinkamai apie 250–280 m² (vakarų dalyje; Bertašius 1994b:129) ir 250 m² rytų pusėje. Tai 5–20 cm storio tamsios degėsingos žemės sluoksnis (pakraščiuose plonėjantis ir palaipsniui išnykstantis). Kai kada sluoksnyje ryškiau ar silpniau matyti degintų kaulų telkiniai, lyg sudarantys atskirus kapus. Paprastai nustatyti tikslesnį kapų skaičių neįmanoma, nes daugiausia tėra sąlygiškai (tik pagal gausesnį kaulų telkinį) apibūdinti kapai. Kai kuriose tokio degintinių kapų lauko dalyse, po degėsingų sluoksniu, atrandami atskiri kapai, kur mirusiųjų palaikai užkasti gilesnėse duobutėse. Vikingų laikotarpyje toks laidojimo paprotys labai išplinta, šie kapai sudaro didžiąją dalį visų laidojimų.

Palyginkime kitus Vidurio Lietuvos kapinynus, ar šis paprotys žinotas ir kitose aukštaičių žemėse.

Atrodo, panaši 40 m² dydžio dėmė tyrimų metu aptikta Graužių kapinyne, kur preparuotas 4–12 cm storio tamsios degėsingos žemės sluoksnis su mirusiųjų palaikų liekanomis (Graužiai, VDKM: 83–84). Panaši vieta galėjusi būti ir Tulpiakiemio kapinyne. Čia nurodoma, kad degintinių kapų liekanas sudaro smulkūs degėšiai, degintų kaulų gabalėliai, įvairūs dirbiniai ar jų apdegę fragmentai, žiestų (greičiausiai tik apžiestų – *aut.*) puodų šukės (Varnas 1995:245).

Galima manyti, kad mirusiųjų palaikai Ruseiniuose taip pat buvo išberiami kapinyno paviršiuje. Apie tai leidžia galvoti ištisinės degėsingos kapų dėmės, kurios tėra 10–20 cm storio (Ruseiniai, VDKM). Vėlesnių tyrimų medžiaga labai panaši (Urbanavičius 1970b:87). Tyrimų autorius degintinius kapus datuoja net XIV – XV amžių laikotarpiu (Urbanavičius 1970b:88), tuo nukeldamas deginimo papročio egzistavimą į vėlyvuosius viduramžius ir lyg liudydamas kremavimo papročio apraiškas krikščioniškoje Lietuvoje. Peržvelgus tyrimų medžiagą, aiškėja kitokia galima interpretacija. Labai krenta į akis pastovi ir besikartojanti tiek degintinių, tiek ir griautinių kapų duobės forma bei dydis, kuris siekia 2–2,1 x 1–1,1 m. Degintinis ir griautinis kapas daugeliu atvejų fiksuojamas toje pat vietoje, kartu ir vienoje duobėje (Ruseiniai, VDKM). Bet pateiktas dydis yra standartinis griautinio kapo duobės dydis (ypač tokio apibrėžto dydžio duobės būdingos vėlyvųjų viduramžių laikotarpio XVI–XVII amžiaus kapams). Matyt, minimais atvejais Ruseinių kapinyne kasant griautiniam kapui duobę buvo perkasamas degintinio kapinyno paviršius, ir šios duobės užpile atsidūrė ankstesnių degintinių kapų liekanos. Tą patvirtina ir gausūs smulkūs radiniai iš šių duobių užpylimų. Todėl negalima sulyginti degintinių ir griautinių kapų laikotarpio, o šie tariami kremuotų mirusiųjų kapai griautinių kapų duobėse atsirado permaišant laidojimo paviršių, kuriame supilti gausūs degėšiai ir kremuotų mirusiųjų palaikai. Tai taikytina ir Ruseinių 13 kapui, kuriuo daugiausia remiamas deginimo papročio egzistavimas XIV ir XV amžiais (Urbanavičius 1966:187, 1993).

Kejėnų kapinyno tyrimo metu tamsios žemės sluoksnyje, 0,3 – 0,8 m gylyje, surasta per 300 pavienių radinių, kurių dauguma apdegę, kai kurie susilydę, kiti visai ugnies neliesti (Antanavičius 1972:54). Toks vietos apibūdinimas leidžia galvoti apie mirusiųjų laidojimą paviršiuje, kurį sudaro iki 0,5 m storio tamsios žemės su degėšiais sluoksnis, juolab tesurasta trys aiškiau apibū-

dinami degintiniai kapai. Tyrimų autorius sluoksnį su radiniais datuoja XI – XIV amžiais.

Kiek plačiau tektų stabtelėti prie Barinės kapinyno medžiagos. Nurodoma, kad ištirta 70 m² laužavietė šiauriniame kapinyno pakraštyje (Striaukaitė 1982:81), tiesa, kitur nurodomas jos dydis siekia virš 4000 m² (70 x 60 m plotas – Petrulienė 1995:50), tačiau pagal greta pateikiamą planą jis galėtų siekti iki 470 m² (13 x 36 m). Šiame plote, 0,25 m storio sluoksnyje, maišosi degėsiai, pelenai, medžio anglis, sudegusių kaulų trupiniai, susilydę žalvarinių ir geležies dirbinių gabalėliai (Striaukaitė 1982:79). Teigiama, kad X – XII a. degintinių kapų vietoje išsklaidyti mirusiųjų palaikai, telikę apardytos kapų vietos su negausiomis kaulų ir degėsių žymėmis, nerasta nė vieno nepardyto sudeginto mirusiojo kapo (Petrulienė 1995:48). Šalia jų laidotos žirgų aukos. Iš tyrimų aprašymo aiškėja, kad suardyti degintiniai kapai fiksuoti 0,3 – 0,6 m gylyje, tuo tarpu daugiausia nesuardyti žirgų aukų palaikai (galvos ir kojų kaulai) aptikti 0,4 – 0,55 m gylyje (nuo to pačio paviršiaus), o spėjama degimvietė 0,3 – 0,4 m gylyje (Petrulienė 1995: 48–50, 64–67). Vadinasi, degėsingos žemės sluoksnio ir degintinių kapų „dugno“ (duobučių apatinės dalies) paviršius yra praktiškai tas pats ir šiuo atveju galima manyti buvus išbertus paviršiuje mirusiųjų palaikus (tiek individualius, tiek ir grupinius – šiuos spėjamoje degimvietėje).

1993 – 1994 metais Masteikių kapinyno tyrimo metu surastas degėsingos žemės sluoksnis – spėjamos XII – XIV a. mirusiųjų deginimo laužavietės liekanos (Varnas 1994:184, 1996:140). Degėsingos žemės sluoksnis netaisyklingos formos, susidedantis iš beveik juodos, nuo smulkių degėsių amorfiškos žemės su įvairaus dydžio, kai kada apdegusiais akmenimis; sluoksnyje maišosi smulkūs deginti kaulai, pavieniai radiniai arba jų fragmentai (Varnas 1996:140). Dėl to, kad po sluoksniu randamos iki 1 m gylio beformės duobės, sluoksnio storis labai nevienodas ir kinta nuo 0,1 iki 1 metro. Sluoksnis atrastas 400 m² plote. Toks sluoksnio apibūdinimas leistų interpretuoti, jog tai laidojimas lygime lauke, juolab, nežiūrint gausių radinių iš sluoksnio, tesurasta palyginti nedaug atskirų degintinių kapų.

Čia pateikiamų svarstymų kontekste tikslinga peržvelgti Pakalniškių kapinyno medžiagą. Tai 1963 – 1974 metų laikotarpiu tyrinėtas kapinynas, kur surasta 235 žirgų ir tik 22 degintiniai žmonių kapai. Nurodoma, kad X – XIII (ar XI – XIV) a. laikotarpiui skirtina 750 m² dydžio laužavietė ir joje surinkti radiniai pietrytiniame kapinyno krašte (Antanavičius 1978:127). Tai 0,3 –

0,7 m storio juodos žemės sluoksnis su degėsiais, pelenais, suodžiais, sudegusiais kaulais (Antanavičius 1974:90). Sluoksnyje gausu šiam laikotarpiui būdingų dirbinių – keramikos šukių, įvairių formų galais pasaginių segių, lietu žiedinių segelių, apyrankių gabalų ir panašiai. Taip pat pažymima, kad laužavietės vietoje aptikta 0,15–0,2 m storio plūkto molio beveik keturkampės formos aikštelė. Iš tyrimų ataskaitų aiškėja, kad vyrauja 0,3 – 0,5 m storio sluoksnis, sudeginti kaulai gausiau randami sluoksnio paviršiuje. Jokių stipraus degimo požymių nerasta, molio sluoksnis nėra perdegęs, po sluoksniu surasti vienalaikiai žirgų kapai. Nors sluoksnyje gausiai surasta įvairiausių įkapių bei jų fragmentų, pasklidusių gan dideliame plote, šiame ypač stambiame palaidotų (ar aukotų) žirgų skaičiumi kapinyne ištirti tik 22 degintiniai kapai. Tad natūraliai kyla klausimas, kur laidoti mirusieji, kurių žirgai randami greta? Tikriausiai čia vis dėlto tyrinėta ne mirusiųjų kremavimo vieta, bet tiesiog paviršiuje laidoti mirusiųjų palaikai, kurie buvo išberiami kartu su laužo liekanomis ir gausiais perdegusių ir apsilydžiusių įkapių trupiniais.

Pasiūlytus samprotavimus patvirtintų ir Nendrinų kapinyno tyrimų medžiaga, kur kartu su 105 žirgų palaikais tėra ištirti 4 degintiniai kapai (Nendriniai, LNM). Tačiau čia pat dideliame plote išplitęs ištisinis degėsingos žemės sluoksnis su gausiais degintais kaulais, dirbiniais, keramikos šukėmis, siekiantis 0,3 – 0,4 m storį. Jis atidengtas tiesiog po velėnos sluoksniu – „ploto paviršiuje matėsi gausiai sudegusių žmogaus kauliukų. Jie baltavo dirvos paviršiuje taip, tarsi dirva būtų apiberta trąšomis arba kalkinant dirvą, kalkėmis“ (A.Merkevičius: Nendriniai, LNM, p.52). Giliau po šia vientisos struktūros degėsingos žemės dėme buvo atrasti ir tyrinėti žirgų kapai. Toks aprašymas ir sluoksnio struktūra leidžia galvoti apie visiškai identišką anksčiau aprašytam laidojimo paprotį. Apie grupinį laidojimą, palaikus išpilant kapinyno paviršiuje, liudytų ir gausūs žirgų kapai, atrandami po degėsingos žemės sluoksniu, jų duobės užpiltos tos pačios struktūros žeme su kremuotų kaulų ir įkapių trupiniais.

Įdomūs Pavilkijo kapinyno duomenys. Šio kapinyno geografinė aplinka panaši į Marvelės, Veršvų, Sargėnų ar Eigulių vietas – kapinynui pasirinkta neaukšta pakiluma ant pirmosios viršsalpinės terasos, iš visų pusių jį supa lygumos, pereinančios į Nemuno užliejamas pievas (Pavilkiys, LNM). Pavilkijo kapinyne fiksuotas 0,2 – 0,4 m storio ištisinis degėsingos žemės sluoksnis su degintais kaulais ir žalvariniais dirbiniais bei jų nuolaužomis (Pavilkiys, LNM). Kadangi kapinynas labai apnaikintas, galima tik apytikriai įsivaizduoti plotą,

kuriame buvo išberiami mirusiųjų palaikai. Sprendžiant pagal tyrimų aprašymą jis galėjo siekti iki 40 m skersmens. Visai greta esančiame Mikytų kapinyne taip pat galėjo būti tokie kapai – kapinynas visiškai sunaikintas, o tyrinėtam degėsingos žemės sluoksnyje būta degintų kaulų (Mikyčiai, LNM).

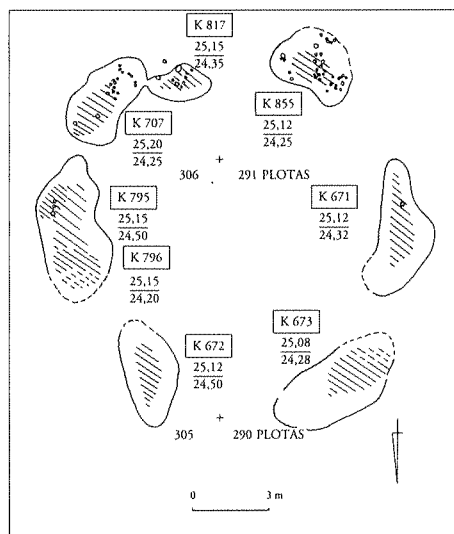
Vadinasi, remiantis šia apžvalga galime apibūdinti grupinį mirusiųjų laidojimo būdą, kai kremuoti palaikai išberiami kapinyno paviršiuje. Palaipsniui šimtmetį ar kelis šimtmečius praktikuojant tokį paprotį paviršiuje susidaro ištisinis sluoksnis, susidedantis iš tamsios degėsingos žemės su kremuotų kaulų trupiniais, įkapėmis ar jų susilydžiusiais gabalėliais, keramikos šukėmis, pavieniais akmenimis. Toks paprotys pastebėtas didelėje dalyje Vidurio Lietuvos kapinynų, daugiausia jie telkiasi Kauno apylinkėse.

Būtų tikslinga trumpai pasvarstyti galimų mirusiųjų deginimo vietų ypatumus. Reikėtų tikėtis, kad tokioje degimvietėje susilydo viskas, rasti sveikų dirbinių taptų praktiškai neįmanoma, jie apsilydytų net ir karštuose pelenuose (tuo tarpu tyrimų metu visuose minėtuose kapinyuose labai gausiai randamos segės paprastai būna visiškai sveikos); sluoksnį sudarytų tik pelenai, anglis (minėtais atvejais randama degėsinga žemė); keramikos šukės turėtų būti perdegusios (išputojusios), nes tektų pripažinti jas (kaip ir kitas sveikas įkapes) įmestas tik paskutiniam čia kremuotam mirusiajam; niekur aptartuose sluoksniuose nerandama raudonos degusios žemės pėdsakų – pagrindinio ugnivietės požymio (jis randamas tik kai kuriuose pilkapiuose – Tautavičius 1958). Gal šių požymių stoka ir lėmė, kad visi autoriai tik abejodami rašė apie spėjamas laužavietes, o kartais samprotauta, kad šie sluoksniai susiformavo ilgo laidojimo metu (Engel 1935:121, Urbanavičius 1993:10; kai kada toks sluoksnis apibūdinamas kaip vienalaikio grupės žmonių kremavimo ir laidojimo vieta – Hollack 1908a:183, Engel 1931a:48). Tad šiame darbe aptartoji nuomonė apie grupinį laidojimą kapinyno paviršiuje nėra originali. Šiuo požiūriu svarbūs lenkų archeologų duomenys, kadangi vakarų slavų gentims būdinga kremuotų mirusiųjų palaikus išpilti kapinyno paviršiuje (Zoll-Adamikowa 1979). Tokia vieta turėtų pasižymėti tam tikromis ypatybėmis – Vidurio Lietuvoje tai daugkartinio kremavimo vieta, ir ji turėtų skirtis perdegusiu pagrindu, galbūt stambios medžio anglies liekanomis. Tik Pakalniškių tyrimų medžiaga, matyt, leistų identifikuoti tokią vietą, kur aptikta beveik keturkampės formos 0,15–0,2 m storio plūkto molio ašla (Antanavičius 1974:90). Galima palyginti, kad visoje Lenkijos teritorijoje neseniai tebuvo atrasta vienintelė neabejotina kremavimo vieta su laužo liekanomis *in situ* (Zoll-Adamikowa 1979:50).

Svarstant ir vertinant duomenis apie apeiginę laužavietę paradoksalu, kad dar iš XIX a. vidurio turime žinių, kad tokia vieta buvus apie 1,5 km nuo Marvelės kapinyno Kauno link, prie Marvos upelio (Materialy 1861). Tai ir seniausi duomenys apie Kauno ir apylinkių archeologinio paveldo objektą (deja, vieta liko nepatikrinta, netyrinėta ir neįtraukta į mokslines studijas).

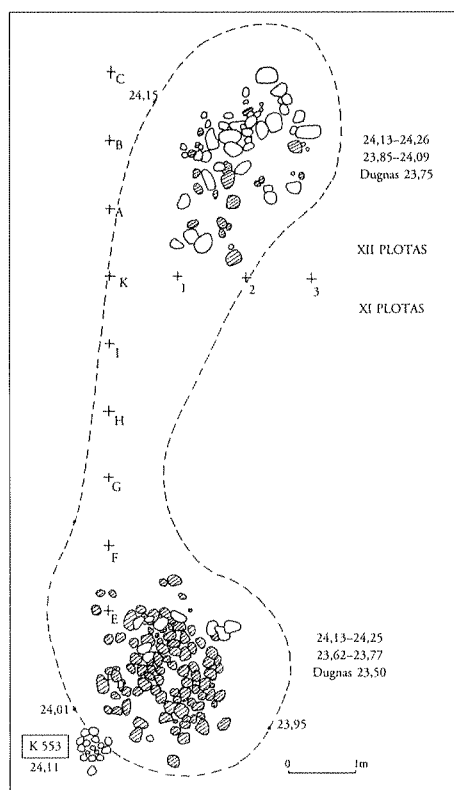
Tęsiant tokių degintinių kapų laukų apžvalgą ir nagrinėjant šį klausimą, turėtume aptarti žymiai plačiau žinomą reiškinį – sudegintų mirusiųjų palaikų grupinį laidojimą didelėse duobėse. Toks paprotys anksčiausiai fiksuotas tyrinėjant Vakarų Lietuvos kapinynus. Tada pavyko apibūdinti tamsia degėsinga žeme užpiltas duobes, kurių skersmuo paviršiuje siekė 2–4 metrus, o gylis 1–2 m (LAB 1961:386 – čia jie apibūdinami kaip *kolektyviniai* kapai). Nurodoma, kad tokio tipo kapai tuo metu buvo tyrinėti Kretingos, Plungės, Telsių apylinkėse. Savo esme tai tas pats laidojimo būdas, kaip ir palaikų išberimas paviršiuje – degintinių kapų lauke. Abiem atvejais po mirties visiškai naikinama mirusiojo individualybė socialiniu požiūriu ir nepabrėžiama kapo vieta. Tai gan savotiškas reiškinys pagoniškajame pasaulyje, kur buvo įprasta afišuoti mirusiojo padėtį visuomenėje, nors tas afišavimas nebūtinai atitiko padėtį, kurią mirusysis užėmė savoje bendruomenėje (palyg. Härke 1997; Jensen, Nielsen 1997 ir kiti straipsniai rinkinyje: Burial and society, 1997). Tad atvejais, kuomet kapo įrangoje neišreiškiama norima ar esama mirusiojo visuomeninė padėtis, galime tikėtis sureikšmintų apeigų gedint ar atsisveikinant su mirusiuoju.

Marvelės kapinyno tyrimų metu buvo aiškiau apibūdintos tokios stambios duobės Vidurio Lietuvos regione (Bertašius 1996b:100). Čia jos surastos rytiniame kapinyno pakraštyje, užpiltos tamsia puria su degėsiomis ir suodžiais žeme, kurioje persimaišo sudegę kaulai, apsilydę ar neapsilydę įkapės bei jų fragmentai. Duobės paprastai netaisyklingos formos, dydis įvairuoja nuo 2,4 x 1,7 iki 5,5 x 2,2 m, gylis nevienodas, siekia 0,6–1 m, tačiau vyrauja 0,8 metro gylis. Duobės skersinis pjūvis neturi apibrėžtos formos, paprastai ji palaipsniui gilėja ir dugnas būna lėkštas ir nežymiai išgaubtas, kartais artimos pusapvalei formos, kartais dugne žymu piltuvėlio formos pagilėjimas, išgrįstas akmenimis (arba tik fragmentiški grindinio požymiai), pav.27. Duobės užpylime paprastai randami pavieniai stambesni ar smulkesni akmenys, jų fragmentai. Gilinantis į Vidurio Lietuvos kapinynų tyrimo medžiagą paaiškėjo, kad toks, anksčiau tik šiaurės vakarinėje Lietuvos dalyje fiksuotas, paprotys būdingas ir Lietuvos centre.

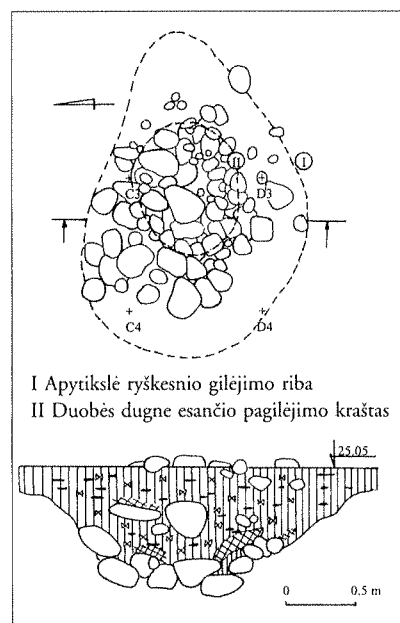
28 pav. Grupinių duobių planas:

- aiškus duobės kontūras
  - - - spėjamas duobės kontūras
  - ////// giliausia duobės dalis
- Greta kapo numerio nurodytas duobės paviršiaus ir duobės dugno absoliutinis aukštis

29 pav. Marvelės kapinyno XII ploto duobės planas (apatinio sluoksnio akmenys užbrūkšniuoti)

27 pav. Kapo 855 planas ir pjūvis

Artimiausias kapinynas, turintis tuos pačius bruožus, yra Veršvai. Čia trims degintiniams kapams visiškai tinka grupinio kapo duobės apibūdinimas. Tai kapas III – apibrėžiamas 10 x 6 m dydžio tamsia dėme paviršiuje, o jį formuojanti duobė siekia 0,7 m gylį; kapas XXV – 3,5 m skersmens ir iki 0,9 m gylio dubens formos duobė; kapas LXXV – 4 m skersmens iki 0,5 m gylio duobė, kurioje atrasta apie 30 akmenų (Veršvai, VDKM). Duobių užpylimas tapatus tirtoms Marvelėje. Apie šio tipo kapus Veršvuose yra užsiminusi O.Navickaitė (1957). Panašios duobės galėjo būti ir Graužių kapinyne, kur nurodoma buvus 1,8 x 1,6 – 3,8 x 1,8 m dydžio dėmės. Tačiau arba jų gylis nenurodytas, arba tesiekia 0,1 – 0,12 m (šiuo atveju tai būtų individualus kapas, kurio palaikai išpilti paviršiuje). Sluoksnis tapatus aprašytajam – tai degintiniai kapai 1, 2, 4, 5, 23 (Graužiai, VDKM). Gan aiškiai apie tokias duobes su tapačiu užpylimo sluoksniu, su analogiškais radiniais ir užpylimo struktūra kalbama tyrinėtuose Vidurio Lietuvos kapinyuose. Pernaravoje atrastos 2,3 x 1,6, 1,8 x 1,3 m dydžio duobės (Rickevičiūtė 1988:84), Seredžiaus 13 kape – 2,8 m skersmens ir 1 m gylio duobė (Urbanavičius 1988:100), 14 kape – 2,2 x 1,75 m dydžio ir 0,9 m gylio duobė (Seredžius, LNM). Panašios neaiškių matmenų ovalios duobės, paviršiuje išsiskiriančios tamsiomis 1 x 2,2 m dydžio dėmėmis, yra surastos Ruseiniuose (Urbanavičius 1970b:87). Masteikiuose po spėjamos laužvietės sluoksniu ryškėja atskiros duobės, siekiančios 1 m gylį ir buvusios iki 3 x 2 m dydžio (Varnas 1996:140). Apie tokias duobes Pavilkijo kapinyne minėjo ir kapinyną suradęs asmuo (H.Labanauskas).

Pagrįstai galima galvoti tokias duobes buvus ir Obelių kapinyne – tyrinėtojas kalba apie neaiškias duobes su negausiais dirbiniais ir kaulais, laikydamas jas aukų duobėmis (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988:20–21). Tačiau yra ir visiškai atitinkančių čia pateiktam apibūdinimui. Aprašoma 2 m² ploto duobė, kur tamsioje degėsingoje žemėje surinkti įvairiausi dirbiniai (ietigaliai, skiltuvai, kirviai ir t.t.). Atrodo, Obeliuose galėjęs būti ir mirusiųjų palaikų laidojimo paviršius, kur kalbama apie armens ir nejudintos žemės sandūroje plūgo suardytą degintinių kapų plotą, užimantį keliasdešimt kv. m ir panašų į didelę laužvietę (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988), juolab iš šio ploto surinkta nemažai radinių. Kad tai gali būti ne laužvietė, literatūroje jau buvo atkreiptas dėmesys (Zabiela 1989:96).

Savitiškai šios duobės išsidėstę Marvelės kapinyne. Aštuoni grupiniai kapai skirtingose duobėse (kapai 671, 672, 673, 707, 795, 796, 817, 844) sudaro uždarą ratą, pav.28. Apie sąmoningą tokios kapinyno aplinkos formavimą

liudija duobių išsidėstymas apskritimo lanke. Jo skersmuo 15,5 x 16 m, t.y., apskritimas stebėtinai taisyklingas, viduryje paliktas apie 8 x 10 m tuščias plotas. Neabejotina, kad toks kapų išsidėstymas turėjo ritualinę paskirtį. Tyrimų metu nepavyko atrasti kokių nors centre galėjusių būti įrenginių liekanų, nes vidurinė dalis suardyta klojant vandentiekį. Yra duomenų apie panašius apeiginius objektus vakarų ir rytų slavų žemėse, kai 8–10 pailgų duobių formuoja ovalą (Możdzioch 1999).

Tikslinga čia trumpai aptarti ir vadinamąjį mirusiųjų laidojimo vandenyje paprotį (Urbanavičius 1994:52). Baltų kraštuose vienintelės gausios dirbinių vandenyje radimvietės buvo šiaurės Kurše, Vilkumuižės ežere (Latvija) ir Obeliuose. Pirmajame iš beveik 100 x 15 m ploto ežero dugno 3 – 5 m gylyje išgriebta beveik 1300 dirbinių, kurie tuomet datuoti XIII–XIV a. (Šturms 1936:85–86). Dauguma dirbinių sulaužyti ir apsilydę, o tyrinėtojas matė ryškia, vikingų įtakoje susiformavusią, degintų mirusiųjų laidojimo papročio formą. Atrodo, mirusiųjų kaulų čia nerasta. Analogiška apie 25 m² ploto vieta surasta ir ištirta Obelių ežere, greta kapinyno, kur surinkta apie 2400 dirbinių (Urbanavičius, Urbanavičienė 1988:35–36), tarp jų nemažai apsilydusių dirbinių fragmentų. Kadangi autoriai nepateikia informacijos apie kaulus, kartais abejojama, ar iš viso jų buvę (Zabiela 1989:97). Kiek panaši vieta atrasta ir Marvelės kapinyne. Čia buvo tyrinėtos dvi besijungiančios duobės, užimančios 11 x 3 m plotą, orientuotą pietų – šiaurės kryptimi, kuriose surasta daugybė sudegusių kaulų (iki 10 dm³) ir apie 1500 dirbinių ar jų fragmentų (Bertašius 1994a:66). Didesniojoje duobėje, siekusioje 0,7 m gylį, telkėsi dauguma radinių, o joje susiformavusios sąnašos rodytų tam tikru metu čia buvus apsemtą vietą, duobėje gulėjo apie 40 akmenų (Bertašius 1994b:132). Reikia pažymėti, kad čia, skirtingai negu abiem anksčiau minėtais atvejais, duobėje buvo gausu sudegusių žmonių kaulų. Nors geologai nustatė kažkuriuo laikotarpiu vandens egzistavimo faktą (geologai prof. A.Gaigalas, E.Kauklys: Urbanavičius 1994:53), bet neįrodoma, kad vieta buvo apsemta daiktų patekimo į vietą metu. Akmenys, gulintys apatinėje duobės dalyje, pasklidę beveik 0,4 m storio sluoksniu, rodo juos atsiremusius į kietesnį pagrindą, bet ne nugrimzdusius vandenyje. Dirbiniai ir kaulai randami visame duobės užpylimo sluoksnyje (nors dauguma geležies dirbinių buvo apatinėje dalyje), o ant kai kurių akmenų likę nuosėdų pėdsakai galėjo atsirasti sezoninio vandens lygio svyravimo metu, pav.29. Taigi tiek ši, tiek gretima duobė (kuri tėra iki 0,35 – 0,4 m gylio) yra panašesnės anksčiau aprašytoms, surastoms rytinėje Marvelės kapi-

nyno dalyje, ir, matyt, negali būti laikomos kaip atskiro papročio – mirusiųjų laidojimo vandenyje – reliktu. Savo ruožtu toks mirusiųjų palaikų (ar apdegusių įkapių) laidojimas vandenyje yra grupinis kapas, artimas aptartosioms duobėms. Ir neatmestina prielaida, kad grupinis kapas sąmoningai įrengtas tokioje vietoje, kur periodiškai atsirasdavo vanduo, o greta buvo galima atlikti kažkokias apeigas.

Taigi, Lietuvos mastu grupiniai kapai duobėse randami Kurše ir Vidurio Lietuvoje. Tuo tarpu aptartų degintų kapų laukų paviršiuje analogijų kitoje Lietuvos dalyje praktiškai nežinoma. Vienintelė užuomina apie tokius kapus yra iš Aukštakiemių (Oberhof) kapinyno: C.Engel'is nurodo Klaipėdos apylinkėse žinomas pagoniškas masinio laidojimo vietas, kuriose sudeginti palaidai su įkapėmis paliekami degėsiuose, o visas šis sluoksnis užmetamas žeme; tokios vietos pasižymi ištisiniu degėsiu – peleningu sluoksniu (Engel 1931a). Jų kilmė nėra išaiškinta, tačiau autorius nurodo tik vieną Aukštakiemių kapinyną. Pastarųjų metų paminklų žvalgymas leidžia tikėtis buvus tokį laidojimo paprotį ir rytinėje Kauno rajono, Kaišiadorių rajono dalyse (Girininkas 1996:290). Galbūt net dar toliau į rytus, kur Trakų apylinkėse atrastas Žėronių kapinynas – čia mirusieji laidoti labai panašiai (Zabiela 1998a). Tuomet galima būtų galvoti apie papročio palaiptą „slinktį“ ar skverbimąsi į rytus ten, kur vėliau formuojasi ankstyvosios Lietuvos valsybės centras.

Svarstant ir palyginant grupinių kapų duobėse medžiagą būtina atkreipti dėmesį, kad neretai pagal aprašymą sunku atskirti, ar tai kapai, ar tik įkapės, supiltos kartu su degėsiu žeme, ar aukų duobės. Paprastai trūksta informacijos apie randamų kaulų kiekį, jų pobūdį. Įvertinant šiuos neapibrėžtumus, galima bandyti patikslinti šį paprotį praktikavusių bendruomenių apgyventą teritoriją. Galbūt panašų reiškinį randame Sodėnų kapinyne – ovalioje 1,25 x 1 m ir panašaus dydžio duobėse sužertos laužo liekanos ir sulaužytos įkapės (Šimėnas 1988:92). Tai gali būti ir individualūs kapai, kurie yra analogiški prūsų kapams bei gerai žinomi Vidurio Lietuvoje. Apie skalvių krašto laidojimo tradicijas vikingų laikotarpyje sunku spręsti trūkstant medžiagos, kapinynų neištirtumo. Šiaurės vakarų Lietuvoje – kuršių žemėse – tyrinėti kapinynai, kur fiksuotas analogiškas paprotys. Anksčiausiai jis atrastas Laivių kapinyne (LAB 1961:387), žinomas Genčiuose, Siraičiuose, Akmenskynėje (Valatka 1970:93). Gausiau tokie kapai tyrinėti Gintališkėje – apskritos, siekiančios 1,5 – 4 m skermens ir 0,8 – 1,5 m gylio duobės (LAB 1961:387), jų turinys tapatus aprašytoms Vidurio Lietuvoje. Griežėje surasta 12 grupinių kapų duo-

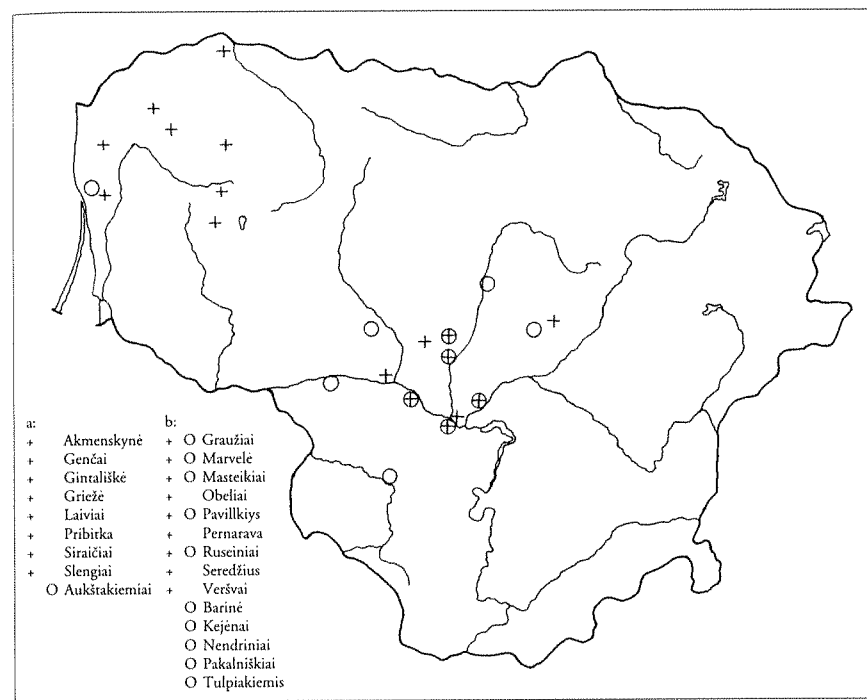
bių, siekiančių 2,5 x 5,5 ar 3 x 7,5 m dydžio ir iki 1 – 1,3 m gylio, kurių užpylimas identiškas (Varnas 1982a:76, 1984:108–109). Pažymima, kad Latvijoje tokios duobės paplitusios Ventos upės baseine (Varnas 1984:109). Sprendžiant iš aprašymo, jų galėjo būti Pribitkos kapinyne – 1 m skersmens ir 0,7 m gylio duobė, užpilta įkapių trupiniais, kaulais su pelenais ir žeme (Merkevičius 1984:130), galbūt ir Slengiuose – įkapės duobutėse, susiliejančiose į vieną didelę, papuošalai dėžutėse, o kaulai su degėsiais išbarstyti tarp įkapių (Žulkus 1980:102). Kai kurie duomenys – papildomų įkapių gausa, vyrų ir moterų įkapės (pavyzdžiui 179 kape), duobės dydis ir užpylimas – leistų tikėtis panašių kapų ir Lazdininkuose (Patkauskas 1978:144–148).

Išdėsčius šio papročio išplitimo vietas Lietuvoje (pav.30) aiškėja, kad jis akivaizdžiai suartina tolimesnius kraštus – Kuršo pietinę dalį ir Vidurio Lietuvą. Kaip matysime toliau, tai nėra vienintelis ir, matyt, neatsitiktinis sutapimas.

Apžvelkime mirusiųjų deginimo papročio laidojant grupiniuose kapuose – duobėse, degintinių kapų lauke – paplitimą Baltijos jūros jungiamame regione.

Rytiniame Pabaltijyje išsiskiria Estija, kur visą I tūkstantmetį vyrauja mirusiųjų kremavimo paprotys, palaikus laidojant grupiniuose kapuose, kaulus ir dirbinius išmėtant tarp akmenų (dauguma jų prieš tai sąmoningai sulaužyti ar sulankstyti; Sedov 1987: 27, 360). Dauguvos žemupyje, Rygos apylinkėse, žinoma keletas padauguvos lybių kapinynų, kuriuose randami degintiniai kapai ir aukų duobės su panašiu į anksčiau aptartas turiniu – Salaspils Laukskola, Doles - Vampenieši, Doles - Rauši (Berga 1988: 73–81).

Tačiau pirmiausia analogijų turėtų teikti baltų genčių medžiaga. Ir čia ypač svarbi yra prūsiška medžiaga. Artimiausiems lietuvių genčių kaimynams prūsams gerai žinomas mirusiųjų kremavimo paprotys. Laidojimo paminklų grupės ir papročio ypatybės išsamiai yra aptaręs E.Hollack'as (Hollack 1908a). Vėlesniems tyrinėtojams periodizuojant kapus ir aptariant paprotį labai pagelbėjo H.Heym'o daktaro darbas apie Zophen (Suopynai, Suvorovo) kapinyną (Heym 1938). Tautų kraustymosi ir vikingų laikotarpio kapus išsamiai tyrinėjęs archeologas V.Kulakovas pagal tam tikrus bruožus skyrė kelis nagrinėjamo laikotarpio degintinių kapų tipus. Aptariamai temai ypač svarbūs yra šie bruožai: kapas be išorės požymių, deginimas greta, gausios ritualinio laužo liekanos kapo duobės užpile (Kulakov 1990a: 20–21). Tyrinėtojas apibūdino dvi teritorines kapų grupes, kuriems būdingi išvardinti požymiai – Sambijos ir Elbliongo apylinkių kapus.

30 pav. Vakarų (a) ir Vidurio Lietuvos (b) kapinynai su grupiniais kapais duobėse (+) ir paviršiniame sluoksnyje (O)

Apžvelgus tyrimų medžiagą, vikingų laikotarpio prūsų kapuose akivaizdi ši tradicija. Elbliongo apylinkių kapinyne toks degėsingos žemės su kremuotais palaikais sluoksnis aptiktas tiesiog po smėlingu velėnos sluoksniu (Dorr 1898). Iš aprašymo aiškėja, kad grupinių kapų laukas buvo Silberberger kapinyne. Sprendžiant iš plano plotas, kurį užėmė tokie kapai, buvo apie 21x5 m dydžio, o sluoksnio, permaišyto su pelenais ir anglimis, storis – 0,3 m (dalis nuardyta), jame išbarstyti kalcinuotų kaulų fragmentai, keramikos šukės (Dorr 1898: 7–8). Išvadoje autorius sako, kad paprotys išberti palaikus tokia sluoksnyje (kur greta įkapių trupinių gausu ir keramikos šukių) greičiausiai liudija apie keramikos tradiciją, kuri vikingų laikotarpio pradžioje buvo perimta iš vakarų slavų genčių (Dorr 1898:28). Tyrinėtojas atkreipė dėmesį, kad apskritai Elbliongo apylinkėse „degintinių kapų likučiai su medžio anglimi, keramikos šukėmis ir kukliomis įkapėmis mesti į negilias duobes, kuriose kau-

lai arba formavo krūveles, arba jie buvo plačiai pažerti degėsių sluoksnyje (Dorr 1893). Sluoksnis su degėsiomis (*Brandschicht*) esąs apie 10–15 cm storio, tyrimų eigoje paaiškėjo, kad tai laidojimo vieta (*Begrabnisstelle*); įkapes sudaro įvairiausių dirbinių trupiniai, tarp jų ir svarstyklių dalys, svareliai, paviršiuje gausu keramikos šukių (Dorr 1898). Visa tai paliudija apie Elbliongo apylinkių identišką Vidurio Lietuvos kapinynams mirusiųjų laidojimo paprotį, mirusiųjų palaikus tiesiog išberiant paviršiuje. Beje, tyrinėtojas užsimena, kad prie tokių kapų randami gyvulių kaulai patvirtina įprastinę mirusiojo pagerbimo puotą – apie tai vėliau kalba ir Simonas Grunau.

Daug požymių apibrėžia aptariamo tipo kapus įvairiose prūsų žemių vietose. Kai kuriuose Sambijos kapinynuose – Wikiau (Irzekapis, Klincovka), Laptau (Labota, Muromskoje), Bludau (Bludava, Kostrovo; lietuviški, vokiški ir rusiški kapinynų vietovardžiai pagal: Šimėnas, Zabiela 1993; Barran 1992; Pėteraitis 1997) – randamas ištisinis degėsingos žemės sluoksnis, dengiantis kremuotų mirusiųjų palaikus. Apie panašų paprotį kalba ir kiti tyrinėtojai. Cituojant vokiečių autorius rašoma, kad sudeginti kaulai paliekami žemės paviršiuje ugniavietėje, kad kapinyne randamas ankstesnius kapus dengiantis žemės su anglimis ir pelenais sluoksnis, daug kur užtrinkami laidojimo laukai, kuriuose netolygiai išmėtyti deginti žmonių kaulai (Kušner 1991). Palyginti išsamiai aprašytas Sambijoje tyrinėtas toks vikingų laikotarpio Linkau (Fischhausen – Žuvininkų apylinkės) kapinynas – čia buvusios dvi vietos, aplinkoje išsiskiriančios juoda degėsinga žeme; didesnioji 15 x 11 m dydžio; sluoksnį sudarė net iki 0,7 m storio gausiai degėsiomis užpildyta žemė; joje surinkta įvairiausių dirbinių ir jų fragmentai bei keramikos šukės; greta dirbinių visur maišėsi kalcinuoti kaulai (Bezenberger 1900: 152–154). Taip pat šis aprašymas leidžia spėti, kad šioje vietoje galėjo būti plati ir palyginti negili duobė, užpilta mirusiųjų palaikais – tokia, kokios tyrinėtos Marvelės, Veršvų ar kituose kapinynuose.

Išsamiau peržvelgus XIX / XX amžių ribos vokiečių tyrinėtojų darbus, galime ne kartą aptikti tokius grupinius degintinių kapų laukus. Neretai rasime tokią apibūdinimą – *Aschenplatze*, t.y. akivaizdžiai žemės paviršiuje paskleisti pelenai su degėsiomis. Tokie kapai žinomi tiek Rytų Mozūrijos laidojimo paminklų grupėje, tiek Sambijos pusiasalio kapinynuose (Engel, La Baume 1937). Apie tą patį kalba ir vėlesni tyrinėtojai, – prie Elbliongo žinomi vikingų kapai degėsių dėmėje (*Brandflecken*) po lygiu žemės paviršiumi (Nerman 1958:188). Dar O.Tischler'is laikė šiuos kapus savitu laidojimo būdu,

kuomet sumaišyta žemė, pelenai, kremuoti kaulai ir papuošalai buvo supilami į duobę (Hollack 1908a:152). Jis pateikia duomenų ir apie kitur buvusias tokias laidojimo vietas – tai ir Serappen (Karnyčiai, Ljublino) kapinyno vakarinėje dalyje buvusi degimvietė, datuojama „ankstyvuojų pagoniškuoju laikotarpiu“ (t.y. XI–XII a.), tai ir panašios vietos, atrastos Corjeiten (Karaičiai, Putilovo) bei Dollkeim kapinynuose (Tischler, Kemke 1902:36). Labai detalai šis paprotys yra aprašytas ir kituose XX amžiaus pradžios tyrinėtojų darbuose. E.Hollack'o sudarytuose Prūsijos paminklų paaiškinimuose randame užuominų apie šį laidojimo būdą – Friedrichsberg (Šakumiškiai, Iskovskoje) kapinynas pelenų sluoksnyje (*in Aschenschichten*, Hollack 1908b:35), Lötzen (Lucikai) kapinyne išdegintas didelis žemės plotas, o sudaužytų urnų ir degintų kaulų trupiniai išsimitę paviršiuje (ten pat :93), Malschowen – degintinis kapinynas ir pelenų krūva (ten pat :96), Polehnen (Polėnai, Kruglovo) vietovėje gausu radinių ir didelė degimvietė (ten pat :119). Dar išsamiau šis laidojimo būdas apibūdintas apibendrinančiame prūsų laidojimo papročius E.Hollack'o darbe (1908a) – grupinio laidojimo paviršiuje būdas žinomas nuo I tūkstantmečio vidurio, jis išplitęs didelėje prūsų genčių apgyventojė teritorijoje, o vikingų laikotarpyje buvo naudojamas Sambijos kapinynuose. Galima būtų tiesiog cituoti minėtą autorių, kurio apibūdinimas visiškai sutampa su darbe pateikta Vidurio Lietuvos kapinynų tokio sluoksnio charakteristika. Be to, E.Hollack'as nurodo, jog kai kada kapinyne paskleistų palaikų paviršius užberiamas plonu žemės sluoksniu. Tyrimų medžiaga patvirtina, kad analogiškai galėjo būti elgiamasi ir Marvelės kapinyne.

Gali kilti abejonių, ar prasmingas toks išsamus papročio raiškos būdo ir požymių aptarimas. Kadangi Vidurio Lietuvos archeologinėje kultūroje aptiriamas anksčiau visiškai nežinomas, bet vikingų laikotarpiu gan paplitęs, laidojimo paprotys, tokia palyginimų ir analogijų paieška įgalina atskleisti anksčiau nežinotus tarpgentinius ryšius ir kultūrinės įtakos. Ši apžvalga rodo tokią paprotį plačiai žinotą prūsų. Ir ne tik prūsų, – naujų tyrimų metu tokie kapai nustatyti ir jotvingių krašte. Suvalkų apylinkėse tyrinėtus kapinynus, kur aptiktas ištisinis sluoksnis su mirusiųjų palaikais (*cementarzysko warstwowe* – kaip nurodo autorius; Nowakowski 1998). Naujų tyrimų duomenimis aiškėja, kad vikingų laikotarpiu tiek galindų, tiek jotvingių vakarinėse žemėse galėjo formotis paprotys kremuotų mirusiųjų palaikus išpilti kapinyno paviršiuje, – todėl susidaro ištisinis sluoksnis su palaikais (Wróblewski 2000). Degintinių

kapų įruošimo būdu (palaikus išpilant paviršiuje) jis yra identiškas Kauno apylinkių kapams, geografiškai jis nedaug tenutolęs nuo Vidurio Lietuvos regiono.

Toks paprotys buvo paplitęs tarp vakarų slavų genčių ir gyvavo iki X a. vidurio. Čia ilgą laiką pastebima tendencija sudegintų palaikų likučius paskleisti atvirame arba po kiek laiko užberiamame paviršiuje (Jażdżewski 1981:590). Šiame krašte laidojimo paminklai iki pat VIII a. praktiškai nežinomi, manoma, kad čia vyravo mirusiųjų kremavimo paprotys, o sudegintų palaikų likučius, surinktus iš laužavietės, išberdavo tam tikrose vietose žemės paviršiuje (Sedov 1990:175). Liko neišaiškinta šio papročio kilmė, spėjama, kad jis gali siekti keltų laikus, o vėliau atsispindėjo Pševorsko kultūros laidojimo papročiuose.

Tyrinėtojai, gilinęsi į miestų atsiradimo procesą, yra atkreipę dėmesį į tam tikras ypatybes – baltiškame pajūryje ankstyvoje miesto kūrimosi fazėje aptinkama ne viena statybos bei pastatų įrangos tradicija kildinama iš vakarų slavų kraštų, vienalaikiai panašumai žinomi iš Wolino (Lenkija) tyrimų medžiagos (Żulkus 1997b). Peržvelgę šio ankstyvųjų viduramžių miesto ir ankstesnės gyvenvietės laidojimo paminklus, atrastume labai panašų Vidurio Lietuvos kapinynams laidojimo paprotį. Čia gerai žinomos grupinio laidojimo duobės. Aprašoma net dešimt tokių duobių su daugiau ar mažiau ryškiais grupinio laidojimo požymiais. Duobių dydis nėra vienodas, vidutiniškai jos yra apie 1,5–3 x 2,3–4,5 m dydžio (tai liudija, kad dauguma duobių yra pailgos formos), o gylis 0,65 – 1,3 m. Tad dydžiai ryškiai sutampa su duobėmis iš Kauno apylinkių kapinynų. Štai kaip apibūdinamos tos duobės: užpildas pilkai juodas smėlis, pilkas smėlis su degėsiukais ir panašiai; paprastai duobėje išsiskiria keletas sluoksnelių – tamsaus smėlio, degėsių, gelsvai pilko žvyro (retai), kai kuriose duobėse sluoksniai neišsiskiria ir visa ji yra užpildyta degėsiomis ir pilku smėliu (pateikta medžiaga iš – Wojtasik 1967). Duobių užpilde gausiai surasta perdegusių kaulų (žmonių, kai kuriose ir gyvulių), keramikos šukių, degėsių; tyrinėjant paviršiuje jos išsiskiria tamsia dėme. Viena duobė buvo kitokia (Nr. 10), ji beveik nesiskyrė nuo laidojimo paviršiaus, kuris, tamsiai juodas ir pilkas, užėmė 7,6 x 4 m plotą, o sluoksnio storis (t.y. duobės gylis) tebuvo 10 cm (Wojtasik 1967). Paviršiuje gulėjo keramika, deginti kaulai. Visa ši medžiaga atskleidžia netikėtus panašumus su Marvelės kapais Kaune.

Visoje pietinėje Baltijos pakrantėje galime aptikti tą patį vikingų laikotarpiui (kiti tyrinėtojai šiam laikotarpiui taiko ankstyvųjų viduramžių terminą)

būdingą paprotį. Jis žinomas Švinouščėje (Świnoujście), Kolobžego (Kołobrzeg) apylinkėse – dalies čia tyrinėtų degintinių kapų palaikai buvo išpilami sluoksnyje, visi šie kapai datuojami X–XII amžiaus laikotarpiu (Zoll-Adami-kowa 1975).

Deginimo papročiu iš germanų tautų išsiskiria saksai, gyvenę Elbės žemupyje netoli Baltijos. Pasižymėdami ypatingu konservatyvumu, jie ilgiau už kitas germanų tautas išliko pagonimis, mirusiuosius kremuodami ir laidodami plokštiniuose kapinyuose dar VII a. (Jażdżewski 1981:581). Vakariniai jų kaimynai frizai, nors tiesiogiai į Baltijos jūros geografinę aplinką nepatenka, atliko ypač svarbų vaidmenį, kuriantis ūkinei Baltijos kraštų sistemai. Tai jų prekybininkai-žemdirbiai tarpininkavo ir skatino Pareinės ir Šiaurės Europos ūkinius ryšius VII – IX amžiais, jų pirmieji pirkliai plaukė Baltijos jūros pakrantėmis (Hodges 1989). Šia prasme aktualesne tampa frizų ir žemutinių saksų, gyvenusių Frizijos pakrantėje, laidojimo paminklų tema. Tarp jų žinoma panašių į prūsiškus – dažnai mirusiųjų palaikai urnose užkasami žemėje, virš jų kartais išpilami kremavimo laužo likučiai kartu su sudegusiomis įkapėmis (*Brandschüttung*, Schmid 1986:361). Taip pat žinomos duobės, užpiltos degėsiomis, galėjusios būti išbertų paviršiuje palaikų likučiai.

Rytinės Baltijos kraštai geografiškai artimai susiję su Skandinavija, kurioje mirusiųjų deginimas I tūkst. II pusėje tampa įprastine laidojimo forma, vyraujančia kai kuriose krašto dalyse, ji išlieka ir vikingų laikotarpyje (Sigval-lus 1992:17). Iš kelių kremavimo formų skiriasi ta, kuomet sudeginti mirusiojo palaikai paskleidžiami žemės paviršiuje, o kartu ir laužo liekanos, apdegę akmenys, įkapių fragmentai; tokiuose kapuose kartais panaudojamos urnos, kartais kapus dengia pilkapis (Medieval 1993:238). Skelbdami Birkos kapiny-no (Björkö, Švedija) medžiagą tyrinėtojai aprašė kapus, identiškus šiame darbe apibūdinamiems (po velėna rastą degėsingą sluoksnį su kremuotais palaikais). Manoma, jog jie atsirado veikiami vakarų slavų papročių (Gräslund 1989).

Aptariamo papročio likučių aptinkame ir rytinių baltų genčių apgyventame regione, kurį vikingų laikotarpyje palapsniui užėmė rytų slavų gentys. Istorinių šaltinių apibrėžiamoje radimičių teritorijoje buvo tyrinėti iki 3,3 x 1,7 m dydžio 0,2 m storio degėsingos žemės plotai su mirusiųjų palaikais, taip pat žinomos iki 1,1 m gylio duobės, užverstos palaikais, laužo liekanomis, degusiais akmenimis (Nisimkavičių kapinynas Gomelio srityje prie Sožės upės –

Makušnikau 1996: 175–178). Įdomu, kad ši (radimičių) teritorija tarp visų, kurias kolonizavo slavai, išsiskiria ypatingu baltiškumu – čia gausesnės nei kitur baltiškų dirbinių radimvietės (Sedov 1970: 138–140), tankiausio baltiškų hidronimų (v a k a r i n i ū baltų) paplitimo sritis (Chaburgajev 1979: 90–92), viena iš vėliausiai slavizuotų baltų genčių teritorija (Sedov 1982:156). Šių palyginimų kontekste ryškėja eilės autorių (J.V.Kucharenko, V.V.Sedov, V.N.Toporov) aktualizuota mintis apie vakarų baltų – galindų „persikraustymą“ iki Volgos / Okos tarpupio teritorijos per pietinio baltiško arealo paribio žemes. Šio proceso metu paliečiamos vėliau rytų slavų (radimičių ir šiaurinių viatičių) genčių apgyventos teritorijos.

Apžvelgėme tam tikrus laidojimo papročių bruožus, gerai žinomus Vidurio Lietuvos kapinyuose. Jie palyginti su gretimų kraštų kapais – ieškota laidojimo papročio analogijų. Išaiškėjo kai kurios tokio papročio kilmės ir raidos tendencijos. Šiuo laidojimo būdo išplitimu Vidurio Lietuva suartėja su Kuršu ir Prūsija, t.y., kraštais, kuriose gyvenę gentys pasižymėjo tampaiais ryšiais su kitais Baltijos pajūrio kraštais. Juose fiksuojamos ankstyviausios Gotlando iš-eivių kolonijos, pripažįstamas sparčiausias šių kraštų visuomenių vystymasis, įvairių amatų technologiniai pasiekimai, čia randamos ankstyviausios rytiniame Pabaltijyje miestų užuomazgos (Žulkus 1994:191).

Iš šios apžvalgos galime neabejoti, kad prūsai bei Kauno apylinkių gyventojai bendravo su Baltijos pajūryje gyvenusiomis vakarų slavų gentimis. Galime pasekti nuo VIII amžiaus sklindančią ir stiprėjančią ryšių tradiciją per vakarų slavus bei prūsus, atrodo, pasiekusią Kauną. Greičiausiai čia atvyko prūsai, bet jau „apšilę“ Baltijos jūros bendreregioninėje veikloje (kaip matysime vėliau, tą liudija ir IX amžiui būdingi ginklai). Laidojimo apeigų tradicijos Marvelės kapinyne atskleidžia įvairių ryšių galimybę.

INDIVIDUALIŲ DEGINTINIŲ KAPŲ FORMOS IR ANALOGIJOS

Aptartas ryškus Vidurio Lietuvos kapinynų išorinis bruožas – grupiniai kapai mirusiųosius laidojant paviršiuje ar duobėje. Tačiau visuomet susiduriame ir su individualiomis kapavietėmis, tad ir bandysime aptarti šių individualių kapaviečių įvairovę. Tai atskiros vikingų laikotarpio kapų grupės, pasižymintios bent kiek skirtingais bruožais ir, matyt, atspindinčios įtakų, ryšių, socialinės padėties pokyčių bei kitas tendencijas. Medžiagos yra pakankamai – šiuo metu Marvelės kapinyne (1991–2001 metais) tyrinėta beveik 380 individualių degintinių kapų, datuojamų tautų kraustymosi ir vikingų laikotarpiais (IV/V a.ri-ba – XII amžiai). Visi jie turi tam tikrus, išoriškai galimus apibūdinti bruožus – kremuotų palaikų kiekį, kaulų sudegimo laipsnį ir kokybę, palaikų „padėjimo“ žemėn būdą, kapų išsidėstymą kapinyne teritorijoje, kartais jie pasižymi įvairiai įrengtomis akmenų konstrukcijomis, palaikai užpilami žeme arba ne (pvz., pilkapis), ir, žinoma, įkapes. Žodžiu, mes galime gan aiškiai matyti ir nusakyti darbo ir medžiagines laidojimo ritualo investicijas, skirtas kiekvienam kapui (Härke 1992:78).

Paprastai literatūroje nurodomas tam tikras degintinių kapų formos raidos procesas, kada ankstyviausi degintiniai kapai pasižymi stambiomis, panašiomis į griautinių kapų duobėmis. Vėliau jos mažėja, įgaudamos funkciškai pateisinamą formą – nesunkiai iškasamą duobutę, kurioje lengvai talpinami mirusiojo palaikai (Kulikauskienė 1968:54; Luchtan, Ušinskas 1988:95; Butėnienė 1964:91 – pabrėžusi, kad tai vis dėlto būdinga tik Vakaru Lietuvai, kur kremavimo paprotys plito VIII–X amžiais). Tyrinėjant deginimo papročio Marvelės kapinyne raidą šio reiškinio nepastebėta (ši nuostata tegali būti taikoma tik romėniškuoju laikotarpiu datuojamam degintiniam 1070–am kapui). Sprendžiant iš atskirų kapinynų ataskaitose pateiktos tyrimų medžiagos, nežinomas jis ir kitur, būdingesniuose Vidurio Lietuvos kapinyuose.* Tegalime

* Literatūroje nurodomas Veršvų kapinyne 60-as kapas, kur įkaps išdėliotos lyg griautiniame kape, orientuotame šiaurės-vakarų 310° kryptimi (Navickaitė 1957:161), yra tiesiog neteisingai interpretuotas. Ataskaitoje tai kapas LXX, kurio duobės kraštus viename krašte riboja ietigalis ir du peiliai kitame krašte, jie paguldėti nurodyta kryptimi. Tapatingai įrengti kapai buvo surasti Marvelės kapinyne, kur palaikus iš